

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut

Uhkus ajab upakile:
Kalamehe ja ta naise (ATU 555) soovidemaailm
Bakalaureusetöö

Kaisa Kulasalu
Juhendaja dotsent Risto Järv

Tartu
2010

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Imemuinasjutu analüüsivõimalusi: karjäärijutt, soovide täitumise lugu ja antimuinasjutt.....	6
1.1. Imemuinasjutt kui karjäärijutt.....	6
1.2. Soovide täitumine muinasjutus.....	8
1.3. Antimuinasjutt.....	10
2. Tüüp ATU 555 “Muinasjutt kalamehest ja ta naisest”.....	14
2.1. ATU 555 motiivid ja levik.....	14
2.2. Soovid ATU 555s.....	18
3. ATU 555 kirjanduslikud töötused.....	20
3.1. Grimmide “Muinasjutt kalamehest ja ta naisest”.....	20
3.2. Puškini “Muinasjutt kalamehest ja kalakesest”.....	22
3.3. Kreutzwaldi “Vägev vähk ja täitmatu naine” ning “Helde puuraiuja”.....	24
3.4. Eesti rahvaraamatud ja kooliõpikud.....	27
3.5. Martin Sohbergi “Talumees ja puuvaim”.....	29
4. Muinasjututüüp ATU 555 Eesti Rahvaluule Arhiivis	32
4.1. Arhiivimaterjalidele tuginev muinasjutu-uurimus.....	32
4.2. ERA ainese kirjanduslikud mõjutajad.....	36
4.3. Liittüübid.....	39
4.4. Piir muinasjutu ja muistendi, reaalse ja fabuleeritu vahel.....	41
4.5. ATU 555 dominantala Setumaa omapäraseid lood.....	46
4.6. Tegelaste ja jutustajate sooline ja vanuseline jaotus.....	53
4.7. Soovid ja unistused.....	55
4.8. Eetika.....	66
4.9. Kaasajastumine: kuldkalakese-skripti võidukaik.....	68
Kokkuvõte.....	72
Summary.....	75
Allikad.....	77
Kirjandus.....	82

Sissejuhatus

“Mõtlet ometi natuke järele, mis mees sa enne olid ja mis praegu oled. Ilmaski sinu süda rahu ei leia, uhkus teeb sind viimaks koguni hulluks! Mina ei saa õigesti aru, kui kõrgesse sa tõesti tahad tõusta,”¹ kurjustab imeolend mehega, kes soovis saada kindralist kuningaks. Veel mõni aeg tagasi oli sama mees palunud oma heategijalt elementaarseid eluvahendeid. Soovinud aina rohkem, kaotab ta kõik. See on imemuinasjutu kohta üsna ebatavaline lõpplahendus. Seda tüüpi lugu, ATU 555 ehk “Kalamees ja ta naine” (lühiduse huvides kasutan edaspidi loole viidates enamasti tüübinumbrit) on imemuinasjutt, milles soove täitev imeolend on valmis ellujätmise tasuks täitma abielupaari soove, mis muutuvad aina suuremaks. Viimaks keeldub imeolend pöörast soovi täitmast ning soovija saab karistada või taastub jutu alguses kirjeldatud olukord. Loo jälgimise nauding tuleneb aga sellest, et kuulaja soovib peaaegu samu asju, mida muinasjutu peategelane – ent viimase ahnus paneb kuulaja temast lõpuks võõrduma ja moraaliga nõustuma.

ATU 555 on muinasjutt, kitsamalt imemuinasjutt. Muinasjutud on proosanarratiivid, mida neid kasutav grupp näeb väljamõeldisena. Suhtumine juttu on ilmalik, mitte pühalik; seda tüüpi juttude tegevus pole seotud kindla aja ega kohaga. (Bascom 1984: 8–9) Fiktionaalsed proosanarratiivid on omased peaaegu kõigile ühiskondadele – rahvajuttude žanriküsimusega tegelenud William Bascom teab vaid ühte ühiskonda (Kesk-Ameerika põlisrahvas oijbwad), kel puudub fiktionaalsuse kategooria. (Bascom 1984: 25) Muinasjuttude allžanr imemuinasjutt on algselt täiskasvanutele mõeldud mitteusutud lugu, milles kangelane imeliste sündmuste tagajärjel võidab vastase ja tavaliselt ka abiellub (Järv 2004: 278). Kõigile imemuinasjutu kriteeriumitele ATU 555 ei vasta, kuid imeelemente sisaldava mitteusutud loona sobitub ta žanriliselt ikkagi kõige paremini just sellesse kategooriasse.

Kui suur osa imemuinasjutte on noore kangelase tõusust sotsiaalses hierarhias, mis päädib abielu ja kõrgseisusesse tõusmisega, siis mõni muinasjutt pakubki alternatiivse pildi karjäärimudelitest. Käesolev töö tegelebki küsimusega, millised on üldse võimalikud antimuinasjutu karjäärigradatsioonid eesti materjali põhjal. Töö eesmärgiks on saada ülevaade ülevaate muinasjutus peegelduvast soovide maailmast, aga ka rahvalikust eetikast – milline soov on juba liiga suur. Nii uurin muinasjuttude suhet sotsiaallajaloolise reaalsusega.

¹H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903); tsiteeritud näidetes olen loetavuse huvides ortograafiat mõnevõrra kohendanud.

Seda laadi küsimus aitab heita pilku jutustajate igapäevamaailma ning soovide maailma. Muidugi ei saa muinasjuttu esitatud soove ja täituvaid imesid üheselt jutustajate omadega samastada. Muinasjutt pole etnograafilise teabe saamise esmane allikas, sest muinasjuttu poeetilise ja fiktsionaalse maailma soovid tulenevad just vajadustest poeetilises jutumaailmas, mitte jutustaja maailmas. Kuid siiski ei tasu kõrvale heita muinasjuttu mentaliteediajaloo allikana. Etnograafiline aines näitab, kuidas eelmistel sajanditel elati; muistendid ja usundilised teated lisavad infot käitumist juhtivate jõudude ja hirmude kohta. Muinasjutt – kui seda kriitiliselt uurida – annab aga aimu, millised olid soovid ja ideaalid. Ka kõige imerohkem muinasjutt säilitab suuremas osas detailides kontakti reaalsusega. Käesoleva töö esimene peatükk käsitlebki kolme olulist elementi muinasjuttude juures. Imemuinasjutt on karjäärijutt ja lugu soovide täitumisest. Mõlemad aspektid iseloomustavad ka juttu kalamehest ja tema naisest. Kuna aga peategelase kiire tõus sotsiaalsel redelil muutub jutu lõpus veel kiiremaks languseks ning soovitu kaob käest, on otstarbekas uurida ka antimuinasjuttu mõistet. Esimese peatüki teoreetiline taust annab raamistikku, mis aitab paigutada järgneva analüüsi üldisesse muinasjuttu-uurimise konteksti.

Töö teine peatükk kirjeldab ATU 555 süžeekäike ja levikut. Põgusalt olen peatunud ka soovidel, mida teiste rahvaste jutustajad vastavas loos on esitanud. Töö kolmas osa keskendub vastava tüübi näidetele kirjanduses, lähema vaatluse all on Grimmide, Puškini ja Kreutzwaldi variandid sellest loost ning Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi alguses ilmunud muinasjutuväljaanded.

Töö neljas ja peamine osa keskendub Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) muinasjutumaterjalidele, täpsemalt ATU 555 tüüpi kuuluvatele lugudele eesti muinasjuttude hulgas. Vastavalt töö põhiküsimusele olen juttuvariandid läbi töötanud ja tematiseerinud juttudes esinenud soovid. Põhjalikumalt olen arhiivimaterjalidel tehtava juttu-uurimuse iseloomu ja “Muinasjuttu kalamehest ja ta naisest” avanud neljanda peatüki alguses, nii et siinkohal esitan vaid lühikese ülevaate analüüsitud allikatest. ERAs on 58 juttu, mille tüübimääratluses on märgitud ATU 555, sellesse hulka kuuluvad ka liittüübid ning lood, kus vastav tüüp on vaid mõningatele jutuelementidele mõju avaldanud. Täpsemalt olen vaadelnud selliseid lugusid, kus esineb selge suurenevate soovide gradatsioon, kuid sobival juhul olen tähelepanu juhtinud ka vähem tüübikindlatele arendustele. Eestis levinud jutte jaotatakse vastavalt soovitäitjale puu-, kala- ja vähi-redaktsioonideks.

Arhiivitekste analüüsides olen eraldi käsitlenud juttude kirjanduslike mõjutuste

probleemi. Ei saa ju kirjandusmõjuliste motiivide põhjal teha otseseid üldistusi rahvapärase mõtteviisi kohta. Samuti olen pikemalt peatunud liitüüpidel, kuna liitumised teiste tüüpidega on jututüübi puhul suhteliselt haruldased. Annan ülevaate ka sellistest juttudest, mille jututüübiks on varasemad uurijad märkinud ATU 555, kuid mis esita konkreetseid karjäärigradatsioone. Kuna ATU 555 on õnneliku lõputa ning tihti tekkemuistendilise elemendiga (kas Aa US 41 – moondamine karuks; Aa US 75 – miks puud ei räägi) muinasjutt, on oluline vaadata ka žanrilist ambivalentsust, mis mõningates variantides ilmneb. Vaatlen ERA variantides esinevaid (rahva)usundilisi elemente ja lokaliseeritud tegevuskohti kui traditsiooniliselt muistendile omaseid tunnuseid.

Et siduda juttude sisu nende jutustajate reaalse maailmaga, olen lähemalt kirjeldanud jutu dominantala Setumaa sotsiaalajaloolisi olusid muinasjuttude kogumise peamisel ajal, 1920.–1930. aastatel. Kuna ühed värvikamad ja huvitavamad ATU 555 teisendid on Jaan Sandra kirja pandud, on esitatud ka lühike ülevaade sellest omapärasest kogujast. Kogujate, jutustajate ning loo tegelaste omavaheline seos on huvitav ka soolises aspektis – vaatlen, kas naisjutustajad on loo naispeategelaste suhtes leebemad kui mehed ja vastupidi.

Töö põhiküsimus oli, millised soovid ja karjäärimudelid on ATU 555 eesti variantides esil, ning miks. Sellele annan samuti vastuse neljanda peatüki ühes alajaotuses, võttes arvesse kirjanduslikke mõjusid ning rahvausundilisi kujutelmi. Sealjuures ei saa mööda minna ka eetilistest normidest, mis jutus peegelduvad. ATU 555 on jututüüp, mille motiivid elavad kaasajal edasi anekdoodižanris. On ju idee suurtest soovidest ning ebaõnnestumistest nende sõnastamisel üsna universaalne ning muinasjutt pakub sobiva soovitäitja figuuri, kuldkalakese. Pikemalt pole ma käesolevas töös siiski kuldkala-anekdootide soovide maailma avanud.

Töö kokkuvõttes vastan eelnenu põhjal uurimisküsimustele, andes ülevaate ATU 555 eesti variantides esinenud karjäärigradatsioonidest, mõistlikest ja liiga suurtest soovidest.

1. Imemuinasjutu analüüsivõimalusi: karjäärijutt, soovide täitumise lugu ja antimuinasjutt

1.1. Imemuinasjutt kui karjäärijutt

Ruth Bottigheimer (2002) eristab kahte tüüpi jutustruktuure. Esimest tüüpi lood on sotsiaalse olukorra taastamise narratiivid (*restoration tales*), mis algavad tasakaalustatud maailmas. Loo põhisündmuseks on tasakaalu rikkumine ja narratiivi lõpuks taastatakse harmoonia. Selliste lugude struktuuriks on järgmine rida: rikkus ja au – vaesus ja põlatus – rikkus ja au. (Bottigheimer 2002: 11)

Teist tüüpi lood on sotsiaalse tõusu narratiivid, millel on omakorda kaks alatüüpi. Mõlema alatüübi kangelasel alustavad vaesusest ning lõpetavad rikkuses, kuid rābalaist-rikkusesse (*rags-to-riches*) tüübis pole märkimisväärsed imeelemente, loo sündmussisu on järgmine: vaesus – rikastumine – abielu.

Sotsiaalse tõusu narratiividele (*rise tale*) on aga iseloomulik, et abielu teeb võimalikuks mingisugune ime, maagiline sündmus, abiellutakse kuningliku perekonna liikmega ning rikastumine on abielu tulemus, mitte eeldus. (Samas: 13–14) 16. sajandi Veneetsias jutte avaldanud Giovanni Francesco Straparola kogus ilmusidki viimast tüüpi lood, mille põhimustriks oli: vaesus – maagia – abielu – rikkus. See loostruktuur oli Euroopas täiesti uus. (Samas: 5–6)

Muinasjuttudest kui karjäärilugudest kirjutab ka Linda Dégh (2003), kes määratleb karjääri kui ajas üksteisele järgnevate õnnestumiste ja ebaõnnestumiste jada. Muinasjutud kujutavad karjääriredelil ülespoole liikumist ja kordaminekuid, kusjuures on keskendunud selle karjääri kõrghetkede. Karjääri kõrghetke määrab nii muinasjuttudes kui elulugudes pärimusrühm. Kui karjääri eesmärk on saavutatud, muutuvad sündmused privaatseks, neist ei vormita enam jutte. (Dégh 12–13)

Bottigheimer ja Dégh mudeldavad muinasjutud karjäärilugudeks. Nii on kuulajad ja lugejad harjunud muinasjuttudena vastu võtma teatud tüüpi lugusid. ATU 555 algus jätab lootuse, et vaesest saab rikas ning tegu on sotsiaalse tõusu narratiiviga. Kuid sellistes narratiivides on enamasti kangelaseks noor mees või naine. Bengt Holbek on Proppi funktsioonidele tuginedes kujundanud mees- ja naispeategelasega juttude struktuuri käigud. Meespeategelane on sotsiaalselt madalal positsioonil ja noor. Just temast saab tulevane kuningas – sotsiaalselt kõrgeima staatusega elukogenud vanem mees. (Holbek 1987: 416–419) Peab muidugi arvestama, et Holbek on uurimisobjektiks valinud just abieluga lõppevad muinasjutud.

ATU 555 protagonistiks olev vanem abielumees on sotsiaalselt juba kindlal, kuigi madalal positsioonil. Täisealise, abielus ja kindlat ametit pidava peategelasega jutu puhul ootaks kuulaja tõenäolisemalt tasu-ja-karistus-muinasjutule (*reward-and-punishment tale*) vastavat struktuuri. Tasu-ja-karistus tüüpi muinasjutte on pikemalt analüüsinud Heda Jason (1988), selle muinasjuttude allžanri nimetuse on kasutusele võtnud Rina Drori (1977). Sellistes juttudes on oluliseks küsimuseks hüvede jaotumine. Georg M. Fosteri klassikaks saanud käsitlus tutvustab seisukohta, et talupojaühiskonna maailmavaate kohaselt on hüvede hulk maailmas piiratud, olgu siis juttu maast, rikkusest, tervisest või armastusest. (Foster 1965: 296). Kui abieluga lõppevad imemuinasjutud annavad lootust, et hüved on vaid paari imepärase sündmuse kaugusel, siis tasu-ja-karistus-tüüpi lugude ideeks on, et hüvesid jätkub vaid nende väärilistele. Tasu-ja-karistus-tüübis on kaks paralleelset motiivi, kusjuures üks kirjeldatavatest tegelastest elab läbi karjääritee õnnetust olukorrast õnnelikku, teine kaotab oma ebaõiglaselt omandatud õnne (Jason 1988: 137). ATU 555-s aga puudub positiivse ja negatiivse kangelase vastandus, mis tasu-ja-karistuse-tüüpi muinasjuttudele omane on. Üks protagonist peab kandma nii positiivse tegelase rolli (sooritades heateo, mille eest saabki endale imepärase abilise) kui negatiivse tegelase osa.

Maria Tatar väidab, et muinasjuttudes üle kogu maailma saab paradoksaalselt õnnelikuks just see, kelle puhul edu kõige vähetõenäolisem on. Voorused loevad harva, peamine on õnn (Tatar 1987: 87). Sellele tõdemusele käib ATU 555 vastu – voorused aitaksid kalamehel või puuraiujal õnneliku(ma)ks saada. Voorused nagu kaastunne ja alandlikkus ei laseks protagonistil liiga palju hüvesid küsida, ehk annaks imeolend siis küsimatagi abi, kui olukord väga halvaks peaks muutuma. Ja vaene kalamees (või puuraiuja) pole küll tõenäoline edukas persoon, kuid ta on vähemalt suutnud abielluda ning mingisuguse majapidamise sisse seada. Nii pole ta ka kõige õnnetum ja väetim nagu harilikud noored tulevikuta muinasjutukangelased.

Jääb ometi küsimus, miks inimesed kuulavad või loevad jutte. Fiktsionaalses narratiivis on midagi nii paeluvat, et neid leidub suuremas osas inimühiskondadest. Narratiivide loomine ja vastuvõtmine on oluline näiteks meelelahutuseks, hirmude ja soovide väljaelamiseks. Eri žanrid teenivad siinkohal eri eesmärgi. Lisa Zunshine (2006) väidab, et narratiivid on nauditavad seetõttu, et pakuvad võimalust rakendada vaimuteooriat (*Theory of Mind* ehk ToM). Vaimuteooria on kognitiivne võime seletada teiste isikute kui mõistuslike tegutsejate käitumist, omistades neile mõtteid, tundeid, uskumusi ja soovide. (Zunshine 2006: 6) Selline võime puudub autistidel ja on häiritud

skisofreenikutel (Samas: 7) Kui otsused teiste isikute kohta on keerulised, on ka loo jälgijal kognitiivsel tasandil nauditavam neid suhteid lahti harutada. Mida enam on narratiivi jälgija kogenud elus ja narratiivides, seda keerulisemaid suhteid ta arvesse võtta suudab. Seepärast on näiteks kirjanduskriitiku jaoks nauditavam (ehk väljakutseid pakkuvam) lugeda Henry Jamesi romaane kui Grimmide muinasjutte. Põhiline on siinkohal aga see, et jututegelastele kaasa elades saab inimene edukalt proovile panna oma oskust vaimuteooriat rakendada. (Samas: 20)

Kui ilukirjanduses võivad suhted osapoolte või asjaolude vahel olla lausa seitsme- või kaheksaosalised ning nende meeleshoidmiseks ja arvestamiseks peab lugeja aegajalt mõned lehed tagasi pöörama ja asjalolude üle järele mõtlema, siis suuline narratiiv seab omad piirangud. Rohkema kui nelja osaga seotusahelat ei suuda kuulajad enam jälgida. (Samas: 28) Siiski annab ka selline suuline fiktsionaalne narratiiv nagu muinasjutt võimaluse vaimuteooriat rakendada. On ju muinasjutugi keskmes inimsuhted, kusjuures tihti ka kellelegi ülekavaldamisega seotud suhteahelad. Oluline on sealjuures veel žanriküsimus. Zunshine toob näiteks naljad, millele reageerimine pakub naudingut, kuna annab märku, et kuulaja kognitiivsed mehhanismid töötavad korrektselt. (Samas: 18) Lugejal või kuulajal on narratiivi vastuvõtmisel žanrikontekstist tulenev eelhäälestus, mis määrab ära, kuidas vaimuteooriat rakendada. Head narratiivid pakuvad sealjuures ka üllatusi, kuid liiga avangardne tekst põhjustab raskusi retseptsioonil. Muinasjuttude puhul on kuulaja häälestatud õnnelikule lõpule ja peategelase tõusvale karjäärile.

Rahvajutud tegelevad poeetilises vormis erinevate inimprobleemidega: universaalsete olemasolu küsimustega, kuid ka piiratumate sotsiaalsete või rahvuslike probleemidega. Etnopoeetiline (all)žanr tegeleb spetsiifilise probleemigrupiga, millega teised (all)žanrid ei tegele. Nii tekibki süsteem, mis korrastab ühiskonnas etnopoeetilist repertuaari. (Jason 1988: 24)

1.2. Soovide täitumine muinasjutus

Lutz Röhrich rõhutab, et kuigi muinasjutte on nimetatud soovide täitumise kirjanduseks (*wishful fiction*, *Wunschdichtung*), on muinasjuturääkija enda soovid pigem ebateadlikult avalduvad, loo žanrist tulenevad. Ihaldusväärne õnnelik lõpp saabub alles pärast suuri pingutusi ja ohtusid. Ilmselt iseloomustab soovide täitumise kirjeldamine paremini teatud tüüpi muistendeid, näiteks aardejutte. (Röhrich 1991: 24) Muinasjutu soovunelmalikku iseloomu on märkinud ka August Annist, kes leiab, et

iseloomulik kaasaalamisrõõm tuleb sellest, et ka väga suured soovid on täituvad (Annist 1966: 292–293). Erinevalt Röhrichtist arvan siiski, et muinasjutus esitatud soovid täituvad küll raskesti, kuid keskse tegelase tahtmised saavad loo lõpus siiski enamasti tõeks. Imemuinasjutud on siiski enamasti lood soovide täitumisest. Muinasjuttudes esitatud ja täituvad soovid on muidugi seotud žanri etnopoetilise kontekstiga, kuid vähemalt lihtsamad soovid annavad edasi muinasjuturääkija enda ihasid.

Muinasjuttude õnneihalus on suuresti seotud sotsiaalsete tingimustega, milles jutustajad elavad, nad leiavad oma nukrale elule alternatiivi. Jutustajate õnnekontseptsioonid on tihti tagasihoidlikud ja seotud sotsiaalsete piirangutega. Muinasjutu väiksemad detailid annavad edasi paeluva pildi lihtsa inimese rõõmust asjade omamisest. (Röhricht 1991: 191) Juttude side sotsiaalse kontekstiga tõstab nende aktuaalsust. Kõik rahvajutužanrid annavad pildi neid kasutava kogukonna elukorraldusest, vajadustest ja puudustest. Üks võimalus juttude interpreteerimiseks ongi nende sotsiaalse dimensiooni avamine. (Valk 2008: 58)

Näiteks saab ühe švaabi muinasjutu tegelane kolm soovi. Mehe esimeseks sooviks on piip, mis on alati tubakat täis ja põleb ise. Alles kolmanda soovina esitab ta palve igaveseks õndsuseks. Röhricht väidab Grudde kogu juttude põhjal, et soovid on täielikus vastavuses talupojaühiskonna suurte soovidega. Kui muinasjututegelane saab palju raha, siis käegakatsutavas mahu, näiteks korvitaie, ning kasutab ta seda eeskätt maa ostmiseks. Soovidele ongi omane realistlik talupoeglik materialism. Näiteks ei soovi mustlaste muinasjutus mees kuningaks saada – ta sööks parema meelega tikreid ja mannapudingit ning kakleks oma naisega. Ka kuningate peamine omadus on muinasjuttudes rikkus, kuid seda mõõdetakse varanduseta klassi arusaamade alusel, nt väites, et kuningal on palju lambaid. (Röhricht 1991: 191–194)

Muinasjuttude kirjeldused söömisest, joomisest, riietusest ja tavadest-kommetest pakuvad pilti äärmiselt lihtsast sotsiaalsest reaalsusest. Näiteks soovib Hans, kelle kõik soovid on täide läinud, ääreni täis kaussi kartulitega (KHM 54a), suurepärase toidukorrana palub vaene poiss võlurilt kartuleid ja heeringat või praekartuleid ja peekonit. Sääraseid näiteid on palju. (Samas: 188)

Teisal analüüsib Jason ATU 480 ja ATU 750 juudi variantide põhjal naiskangelasega tasu-ja-karistus-tüüpi muinasjutte. (Jason 1988: 29–52) Muuhulgas on vaatluse all hüved, mille naiskangelased omandavad. Need on otsestelt tarbimiseks mõeldud: toit, riided, maja ülelupjamine. Need on olulised nii paasapühade kombestiku järgimiseks – vastavates tekstides ongi oluline roll paasapühadel, kui ka selleks, et näidata, et soovija

on puudustkannatav. Ta ei soovi kulda või kalliskive, vaid kõige põhilisemaid kaupu. (Jason 1988: 43)

1.3. Antimuinasjutt

Bengt Holbek on arvanud, et ATU imemuinasjuttude rühmast (tüübid nr 300–749) tuleks välja arvata sinna valesti tüpologiseeritud nn lastemuinasjutud, milleks ta peab kõiki lugusid, mis lõppevad pulmadeta. (Holbek 1987: 160–161)

Ka Lutz Röhrich väidab, et imemuinasjutt on jutt õnnelikuks saamisest, õnnelik lõpp on üks põhinäitajaid žanri defineerimisel. Jutud, mis ei lõpe õnnelikult, moodustavad imemuinasjutu kategooriates eraldi alatüüpe ja gruppe ning need tuleks Röhrichi arvates eraldada “pärismuinasjuttudest”. (Röhrich 1991: 50)

Röhrich eeldab, et imemuinasjutu õnnelik lõpp on kultuurilise ja ajaloolise arengu tulemus, mis ilmnes juba varases indogermaani kihistuses. Varasemadki muinasjutulaadsed tekstid, nt “Amor ja Psyche”, olid õnneliku lõpuga. Kuid hõimuühiskondade narratiivid näitavad, et muinasjutud ei pruukinud alati olla õnneliku lõpuga. Õnnelik lõpp sai muinasjutu põhikomponendiks alles siis, kui muinasjutt oli kaotanud sideme usutava ja realistliku laadiga, muutunud fiktsionaalseks žanriks. (Samas: 50)

Õnnetu lõpuga muinasjutulaadseid narratiive jagab Röhrich kaheks. Esiteks on jutte, mis lõppevad õnnetult ja mis pole veel stiliseeritud tüüpilisteks muinasjuttudeks ning teiseks selliseid, mis pole enam muinasjuttudeks stiliseeritud, nad on olnud muinasjutud, kuid muutunud realistlikumaks. Kui jutus esinevad realistlikud elemendid, vähendavad need traditsioonilist optimismi. Näiteks prantsuse muinasjuttudes puudub tihti lepitav lõpp, sest kuulajatel on realistlikud ootused. (Samas: 50–51)

Max Lüthi liigitab ATU 555 antimuinasjutuks, nimetades seda isegi Grimmide kuulsaimaks antimuinasjutuks. Selle episoodide järgnevus on vastupidine tavalisele muinasjutule – tavaliselt on muinasjuttude esimesed episoodid negatiivsemad ning jutt areneb positiivsemaks, kuid ATU 555 algab väga positiivsete episoodidega ning negatiivne on alles viimane episood. Muinasjutte saab kirjeldada pluss/miinus raamistikus. Tavaline muinasjuttude struktuur on liikumine miinusest plussi, ATU 555-s on aga vastupidine liikumine (Lüthi 1987: 54) Sellised lood nagu ATU 612 (Kolm ussilehte) ja ATU 555 (Kalamees ja ta naine) ongi oma normaalselt jututüübilt õnnetu lõpuga. (Röhrich 1991: 44)

Lüthi kirjeldab muinasjutu paralleelvormina antimuinasjuttu, milles tegutsevad

antikangelased, kes pole edukad ning kes käituvad sobimatult. Kuid isegi neis lugudes, kus kangelane pidevalt eksib ning jääb lõpuks andidest ilma – nagu ATU 555 – on kuulajate või lugejate jaoks loo keskseks elemendiks võimalus saavutada edukas kontakt teispoolsusega, üleloomulike võimetega. Tavalised muinasjutud räägivadki sellest, kuidas toimub edukas kontakt üleloomulike jõudude ja võimetega. (Lüthi 1986: 87) Jason jagab muinasjututegelased kaheks – need, kellel on mingisugune suhe üleloomulikuga ja need, kellel pole. (Jason 1988: 64) Kalamehe ja tema naise muinasjutt on mehel otsene suhe üleloomulikuga, naisel aga mitte. Tavaliselt on aga just naine see, kes soovib üleloomulikkusest kasu saada. Kui kasu saaja ja üleloomulikkusega kontaktis olija pole muinasjuttu sama isik, on selles konflikti alge.

Ka Lutz Röhrich käsitleb oma muinasjuttude ja reaalsuse suhet lahkavas monograafias eraldi alapeatükis ilma õnneliku lõputa muinasjutte. On ju tavalised imemuinasjutud skeemiga puudus – puuduse kõrvaldamine (Propp 1998: 115). Kangelane saab võitu nii maagilistest takistustest kui tõuseb sotsiaalsel tasandil. Paljud muinasjutud lõppevad lausa stereotüüpse õnneliku lõpu vormeliga. Suuremal osal muinasjututüüpidest on õnnelik lõpp normiks ning ilma õnneliku lõputa variandid on enamasti ainult fragmendid. (Röhrich 1991: 43) Röhrich analüüsib mõningaid õnnetu lõpuga muinasjutte, et teada saada, kas õnnetu lõpuga muinasjutt on oksüümoron. Röhrich nimetab antimuinasjuttudeks lugusid, mille protagonist on negatiivselt kujutatud. Kuna ta käitub ebasümpaatselt, ei ootagi jutu kuulaja või lugeja, et jutt lõppeks õnnelikult. Näiteks toobki ta loo kalamehest ja tema naisest, kus naise ületamatu ahnus viib katastroofini, tüüpiline muinasjutulik õnn läheb raisku ja paar lõpetab sealsamas, kust alustas. (Samas: 44)

Röhrich kirjutab, et ATU 555 koosneb imelikust segust: koos eksisteerivad imemuinasjuttudele omased elemendid (näiteks tänulik kala) ja kristlik maailmavaade. Kristlik *hubrise*-motiiv (*hubris/hybris* tähendab egotsentristlikku, põhjendamatult enesekindlat, ülbet suhtumist, vt ka Tomkowiak 1990: 1422–1429) nõuab õnnetu lõppu. Kalamehe naist karistatakse tema patuse soovi eest saada paavstiks. Kui muinasjutt sisaldab moraalselt õppetundi, ei pruugi see hästi sobida õnneliku lõpuga. Rikaste ja ahnete karistamine on levinud teema. Moraalselt õppetundi sisaldavad tavaliselt legendilised muinasjutud (ATU 750–849), aga ka imemuinasjutud, millelt on õnnelik lõpp moraali huvides eemaldatud. (Röhrich 1991: 45–46) *Hubrise*-teemaga muinasjuttudele (nt ATU 555, ATU 900) saab samuti kohandada muinasjuttudele omast skeemi, mis sisaldab liikumist puudusega maailmast (maailma korratus) maailma, kus

puudus on kõrvaldatud (maailmakord taastatud). Muinasjutu lõpus saadakse konfliktist üle ja taastatakse “tõeline” kord. (Samas: 209) Kui vaadelda muinasjutu laiema teemana maailma korratuse kaotamist, mitte protagonisti isiklikku karjääri ja soovide täitumist, sobib ka ATU 555 imemuinasjutu raamidesse.

Muinasjuttude seas ebaharilik on ka sugudevaheliste suhete teema “Muinasjuttus kalamehest ja ta naisest”. Tüübis ATU 555 on liiga suured ja karistusväärased soovid enamasti naise esitatud, mees on mõistlikum ja tagasihoidlikum tegelane. Sellised soorollid pole aga imemuinasjutule omased. Aktiivselt enda karjääri kujundav naine on vastuolus imemuinasjuttudes tüüpilise passiivse naiskangelasega (vt muinasjuttude naiskangelase kohta Dégh 2003: 26; 31–32). Rahvajutud annavad infot ühiskonna enesepildi kohta: milline on ja milline peaks olema ühiskonnas valitsev kord. (Dégh 2003: 22) Sääraseid norme antakse tuumperekonnas “perekondlikus karjääriskoolis” (Samas: 15). Muuhulgas aitavad ka muinasjutud lapsi sotsialiseerida, ühiskondlike väärtushinnangutega kurssi viia. ATU 555 on ebatavaline muinasjutt ka seetõttu, et pakub naisele võimaluse iseseisvat karjääri teha. Mehe ülesanne on vaid kaasa aidata naise sotsiaalsele tõusule, uute ametite haid ja halbu külgi proovib aga naine ise. Selline naisepoolne aktiivsus on vastuolus tavalise muinasjutus kujutatud naise portreega. Et jutustajate ühiskonnas pole selline naisepoolne aktiivsus aga soovitud ning läheb vastuollu üldiste väärtushinnangutega, on tarvis õnnetu lõpu abil näidata, kuidas naine pole suuteline enamaks kui koduhoidja karjääriks.

Ka naise ahnus pole kooskõlas maailmakorraga. Tavalises muinasjutus elab kuulaja kaasa protagonistile, kellega hakkavad toimuma imepärased sündmused. Tihti on protagonist abistamise ära teeninud oma headusega, või vähemalt on ta vaestest oludest, teda on taga kiusatud, elu on tema vastu ebaõiglane olnud. Raske elukäik saab lunastatud just imede kaudu. Isegi kui kuulaja mõistab protagonisti hukka (näiteks Sinihabeme naise, kelle uudishimu oleks ta peaaegu hukutanud), on peategelase teod siiski enamasti maailma korrastatumaks muutvad. Nii on Sinihabeme naise uudishimu (ATU 312) kasulik seetõttu, et tema avastuse ja julguse tõttu pääsevad võimalikust hukust naisetapja järgmised potentsiaalsed ohvrid. Printsessiga abiellumiseks saab imetegusid teha ikka vaene ja tagakiusatud noormees. Kui ta polegi jutu alguses oma head südant kuidagi tõestanud, on ta ikkagi oma tagasihoidlikkuses parem teistest uhkeldavatest kosilastest.

Kalamehe ja tema naise lugu paneb alguses kaasa tundma vaesele abielupaarile. Ilmselt on muinasjutu žanrireeglitega kursis olev kuulaja-lugeja nõus, et kõneleva ja/või

soove täitva imeolendi minnalaskmine ilma midagi soovimata pole just kõige ratsionaalsem tegu. Kuulaja võib küll meenutada teisi jutte, kus protagonist seda tegi, kuid sellisel juhul on tegu vähemalt noore mehega, kes on kuskile poole teel, valmis mingit ebaharilikku ülesannet täitma vms. Kuid abielus vaene kalamees või puuraiuja satub soovidetäitja peale üsna tavalisel näljasel ja külmal päeval. Tema esimesed soovid tunduvad üsna mõistlikud – kuulaja elab kaasa soojaksköetud toale, täis kõhule ja isegi harjumatult maitsvale toidule. Kuid jutu arenedes saab kuulaja ka vihjeid sellele, et soovid võivad muutuda liiga ahneks. Tema kaastunne pöördub kalamehest ära. Alguses taandab kuulaja ennast ahnest naisest, seejärel kergestimõjutatavast mehest. Kuid et vastav kognitiivne muutus toimuda saaks ja kuulaja ei tajuks õnnetut lõppu vaese mehe asjatu piinamisena, peavad soovid muutuma tõeliselt pööraseks. Vaese mehe raske elu üle kurvastanud kuulaja on tema mõõduka heaolu üle rõõmustanud, kuid vihastab liigsete hüvede üle ja tunneb rõõmu selle üle, et peategelased tagasi vaesusesse paisatakse.

2. Tüüp ATU 555 “Muinasjutt kalamehest ja ta naisest”

2.1. ATU 555 motiivid ja levik

ATU kataloogi lugu nr 555 on lõbustanud ja õpetanud lugejaid läbi sajandite ja laias geograafilises ulatuses. August Annist väidab, et jutt kalamehest ja tema ahnest naisest on vähemalt 1000 aastat vana ja on levinud Euroopast Indo-Hiinani. (Annist 1966: 185)

Lugu on ATU kataloogi imemuinasjuttude alaosas “Üleloomulikud abistajad” (tüübid 500–559). Selle põhisisu on kataloogis edasi antud järgnevalt:

Vaene vana kalamees päästab üleloomuliku olendi (võlukala, -looma, jumaliku olendi, pühaku, hiiu, loomakujulise inimese) hädast (surmaoht, vangistus, muundumine) või paneb kalamees kala tagasi vette. Tasuks lubab võluolend, et mehe ja tema abikaasa soovid saavad täidetud.

Alguses saavad nad keskmist tulu, kuid hiljem muutub naine väga nõudlikuks (näiteks soovivad nad saada aadlikeks, kuningateks ja lõpuks isegi jumalaks). Kala (vaim) võtab oma kingituse tagasi ning abielupaar satub tagasi sellisesse halba seisu, milles nad jutu alguses olid, või saavad nad veel karistada (muudetakse loomadeks).

(ATU 2004: 325)

Jutu käsitlemine imemuinasjuttude hulgas on põhjustanud erimeelsusi. Max Lüthi liigitab ATU 555 antimuinasjutuks. (Lüthi 1987: 54) Bengt Holbek kritiseerib Claude Bremond'i narratoloogilist mudelit, mis pidi olema vähem jäik kui Proppi oma. Bremond tugineb osalt sellele, et ATU kataloogi imemuinasjuttude hulgas on negatiivse lõpplahendusega lugusid, sealhulgas lootüüp nr 555. Bremond'i järgi on sellistel lugudel kõik imemuinasjutu omadused peale õnneliku lõpu. Jutustaja järgib tavalist narratiivset mudelit, kuid otsustab loo pöördepunktis negatiivsele lõpplahendusele pöördumise kasuks. Holbek ei nõustu selliste järeldustega, kuna suurem osa imemuinasjuttude hulka liigitatud jututüüpidest ATU kataloogis järgivad Proppi mudelit. Bremond'i mudel sobib üldisemalt narratiivide uurimiseks, kuid vaid selle raamidest ei piisa imemuinasjutu jaoks. Holbek leiab, et õnnetu lõpuga muinasjutud on ATUs imemuinasjuttude kategooriasse sattunud sellepärast, et need on imemuinasjuttudega kõrvuti olnud kuulsates muinasjutukogudes, näiteks Grimmide väljaandes “Kinder- und Hausmärchen”. Holbek paigutaks loo kalamehest ja tema naisest legendiliste või vormelmuinasjuttude hulka. (Holbek 1987: 630)

On muidugi omaette küsimus, mil määral saab üldse ühildada tüübi ja žanri mõisteid. Žanri saab määrata pigem konkreetse variandi või esituse tasandil, sarnane süžee, mida uurija peab ühe tüübi representatsiooniks, võib esitajast ja kontekstist sõltuvalt avalduda

eri žanrites. Rahvajutužanri määramine üheainsa funktsiooni põhjal on lihtsustav lähenemine, mille puhul jääb avamata kultuuris ringelnud juttude tähendusruumi avarus (Valk 2008: 57). Kui aga žanri ja tüüpi näha analüütiliste kategooriatena, mille abil uurija ainekategoriseerib ja selle hõlpsasti leitavaks teeb, on sellel kohal minu arutlus tüübi žanriküsimusest õigustatud. Sarnase põhisüžee lood moodustavad mingi mõttelise terviku, mis võiks olla arhiivis ja väljaannetes koos leitav. Ühtse süžee moodustab ka lugu mehest, kes igapäevast tööd tehes satub kokku imeolendiga ja saab võimaluse soovide täitumiseks, kuid aja möödudes ning naise õhutusel soovib liiga palju ja jääb kõigest ilma.. Esituses võib see aktiveeruda eri žanrites: muistendi, legendilise loo, vormelmuinasjutu või anekdoodi külgi esile tuues. Seda, kuidas mõned esitajad loos eriti tugevalt kristlikke motiive rõhutavad või sündmusi muistendlikult esitavad, olen analüüsinud allpool. Kuid tuumsüžee lihtsalt pakub võimalusi sündmusi eri viisidel välja arendada. See põhisüžee imeolendiga kohtumisest on aga kõige lähedasem imemuinasjutu žanrile. Seepärast pean just uurijakategooria tasandil õigustatuks tüübi määramist mingisse žanri. Et esituslikes kontekstides see žanr varieeruda võib, näitavad peatükis 4.1 esitatud näited.

Legendilistes muinasjuttudes toimuvad sarnaselt imemuinasjuttudele ebarealaalsed sündmused, kuid neid imesid seostatakse pühakute või jumalaga, lood on moraliseeriva sisuga (Järv 2005b: 53). ATU 555 need redaktsioonid, kus naine soovib saada paavstiks ja jumalaks ning kaotab just nende soovide tõttu kõik, sobituvad kristliku moraaliga. Kuid eesti aineses piisab mõnikord imeolendi lõplikuks pahandamiseks juba soovist kuningaks saada.² Sellise muinasjutu üldine moraal ütleb samuti, et lihtne inimene ei peaks liiga kõrgele pürgima, kuid kristlik mõõde sellises jutus puudub, pigem manitseb lugu võimutruudusele. Lisaks sellele pole imede allikas kristlik – pühakute või jumala imetegude asemel on soovide täitmise võime looduses elaval imeolendil. Eesti muinasjuttudes võib soovide täitumine olla seotud ka hiiepuudega ehk mittekristliku rahvausundilise mõõtmega. Nii on ATU 555 liigitamine legendiliseks muinasjutuks üsna meelevaldne.

Vormelmuinasjutule lähendab tüüpi ATU 555 loo struktuur, mis viib peategelased ringiga tagasi sinna, kust nad alustasid. Täpsemalt sobiks ATU 555 aga ringjuttude (*Ringerzählung, clock tale*) kategooriasse. Seda tüüpi jutud on ahelstruktuuriga ning

² Nt H II 47, 553/6 (1) < Tõstamaa, Pootsi v – Jaan Jaagoschmidt (1894); H II 50, 579/81 (1) < Torma, Lohusuu v – Samuel Sommer < Mai Krass (1895); H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903); H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889); E 39127/31 < Tallinn – Jaan Keller < Eduard Paarts (1899); H III 19, 164/8 (6) < Tõstamaa, Pootsi v – Gustav Anniko (1894); E 35233/5 (4) < Kadrina, Tõdva-Kõnnu ms – Joh. Schneider < M. Reimann (1897).

liiguvad kulminatsioonini nii, et iga järgnev element on eelmisega vahetult seotud. Erinevus teistest ahelmuinasjuttudest on see, et jutud lõppevad, jõudes sündmuskäiguga jällegi ahela algmesse seisu. Ringjutud pole seega lõputa lood, mille algus ja lõpp ühte sulavad (vt lõputa lood, *Rundmärchen* - Bulang 2004b: 918), nende sündmuskäik algab ja lõppeb küll samas punktis, ent ei käivitu uuesti. Kõik ringstruktuuriga jutud ei kuulu vähemalt ATU ja motiiviindeksite järgi vormelmuinasjuttude hulka. Näiteks on lisaks ATU 555-le ka ATU 750 ringse struktuuriga, kuid kuulub imemuinasjuttude hulka. Ringjutud on narratiivne kompleks, mis ei pruugi tingimata langeda samasse kategooriasse vormel- või ahelmuinasjuttudega. (Bulang 2004a: 700–701)

Nii on ATU 555 eelkõige üks ebaharilik muinasjutt, mis mitmetest imemuinasjutu tunnustest kõrvale kalduda võib, kuid eelkõige siiski sellesse muinasjuttude allžanri kuulub. On ju jutu põhielemendiks soove täitev imeolend, kes sellisena pole rahvausundisse kuulunud, ning hoolimata õnnetust lõpust on tegu ikkagi karjäärilooga ning soovide täitumise looga. Tihti on uurijad selle muinasjutu oma muinasjutu uurimustest kõrvale jätnud – enamasti on segavaks muutnud õnnetu lõpp (Apo 1995, Holbek 1987), aga ka paarispeategelased (Järv 2001: 38).

ATU 555 tüüpi liigituv narratiiv on levinud üle Euroopa. Kagus pole see tunginud Horvaatiast ja Rumeeniast kaugemale, kuid jutumotiiv on ümberasunud inimrühmade kaudu levinud ka mujal. Nii on hollandlased viinud jutu Kambodžasse, Indoneesiasse ja Jaapanisse; hispaanlased Kariibi mere saartele. Loo kodukohaks peab rootsi muinasjuttude arengulugu uurinud Waldemar Liungman Loode-Euroopat. Margarete Rommel näeb jutu algvormina Flandria varianti, mis algab motiiviga vabakslastud kuldkalast. Selles esinevad isikunimed Timpelteen, Sooze-Grille ja Hillebill. Lääne-Euroopa redaktsioonile omased soovivärsid sel juhul dialoogina mehe ja kala vahel, mis algab pöördumisega ja mille viimased sõnad on “*will nich so, as ik woll will*”. (Liungman 1961: 161–162) Kalamehe nõudliku abikaasa nimi on paljudes redaktsioonides Ilsebill (vrd Hillebill). Ilsebilli on seostatud reaalselt elanud Isabellaga, 17. sajandil meheriietes tegutsenud naisvargaga. Võtab ju kalamehe naine jutu käigus ette mehelikud elukutsed, soovides saada kuningaks, mitte kuningannaks. Paavst on samuti läbinisti mehelik karjäärivalik, kuigi on säilinud ka pärimusi naispaavsti (paavst Joan) kohta. (Heiner 2007)

Prantsusmaal ja Itaalias ilmub jututüübis soovitäitjana püha Peetrus (Liungman 1961: 162). Püha Peetrus on kalameeste kaitsepühak, kusjuures ka paavsti sõrmust kutsutakse “Kalamehe sõrmuseks”, viidates sellega pühale Peetrusele. (Heiner 2007) Ida pool, eriti

slaavi keelealal, on soovitaitjaks puu või kuldlinn. Väljaspool germaani keeleala on värsilistest pöördumistest vähe näiteid, ka tegelased pole nimeliselt esitatud, ainus erand on siinkohal Soome. Eraldi alatüüp esineb Rumeenias, Baltikumis, Soomes ja Põhja-Rootsis. Selles tüübis on soovide taitjaks puu ja tavaliselt liitub sellega lõpus muutumismotiiv nagu tüübis 751A. Muutumismotiive on aga ka eeldatavale algvormile lähedasemates prantsuse variantides. (Liungman 1961: 162) Et puumotiivi puhul on tegu on laiemal levikuga motiiviga, näitab kas või Walter Andersoni lühiülevaade mari ATU 555 teisendist, milles soovitaitja on samuti puu. (Anderson 1936: 11–13)

Jutt oli väga moes Napoleoni sõdade ajal ja järel (Liungman 1961: 162). Kui naine soovib saada keisriks, näiteks Grimmide variandis, võib seda tõlgendada kaudse viitena Napoleonile, kellel see tiitel oli. Saavutas ju Napoleongi peaaegu kõik, mis inimesel võimalik – et siis kõigest ka ilma jääda. Üldine ambitsioonika maailmavallutamise ja kõige kaotamise idee on seostatav aga erinevate ajalooliste isikutega Napoleonist Hitlerini, nii on jutt ikka avatud uuteks seosteks jutustajatele olulise poliitilise reaalsusega. (Rölleke 1984: 1234)

Kalamees ja tema taitmatute soovidega naine sarnanevad motiiviga „Tuhandest ja ühest ööst”, mis kirjeldab kalameest ja pudelisse vangistatud džinni. Nii võib oletada, et ATU 555 on kirjandusse jõudnud just sealtkaudu, milleks annab alust ka “Tuhande ja ühe öö” tõlgete levik ja populaarsus 18. sajandil. Kuid kirjanduslikke mõjusid võib soovi korral näha veel. Loo moraal („Kes tahab kõike, kaotab kõik”) on üldinimlik. Sarnane moraal on ka prantsuse poeemil võlur Merlinist, kes annab vaesele mehele raha ja au, ent aina kasvavate nõudmiste tõttu paiskab ta lõpuks vaesusesse tagasi. Sarnase jutu, kus rahuldamatu tahab saada kuningaks ja kuningate kuningaks, on kirjutanud üles üks inglise munk 1250. aastal. (Liungman 1961: 162) See muinasjutulaadne narratiiv kuulub aga pigem naljanditüüpi “Kuningas üheks päevaks” (ATU 1531) (Rölleke 1984: 1234). Lugusid ebamõistlikest soovidest võib eri vormides leida ka kaugetes kultuurides. Selliseid motiive on näiteks Mahābhāratas, Jātaka lugudes ja Tripitaka legenditsükli. Selles valguses võib vaadelda ka Tantalosest rääkivaid lugusid. Praegu on muinasjututüüp ATU 555 levinud nii Kariibi mere saartel kui Indoneesias. Indoneesia variant lähtub arvatavasti India ainesest. (Liungman 1961: 162)

Jaapanis on lugu kivitahujast, kes soovib saada rikkaks meheks, printsiks, päikseks, pilveks ja kiviks ja lõpuks uuesti kivilõikajaks. Kuid tüüpilisest ATU 555 loost eristab Jaapani sarnast narratiivi see, et mees ise soovib saada tagasi inimeseks, ta on läbi tunnetanud erinevad olemisviisid ja oskab nüüd rahul olla oma kõva aseme ja kesise

toiduga. Algse olukorra taastumine pole ootamatu karistus, vaid läbitunnetatud valik. Sarnane lugu on ka Hiinast. (Ashliman 2000–2002)

ATU 555 on küll populaarne rahvajutt, kuid see on tuntud ka oma kirjanduslike töötluste kaudu. Aleksander Sergejevitš Puškini “Muinasjutt kalamehest ja kalakesest” on oma süžee saanud kas Grimmide kogu prantsuskeelsest adaptatsioonist või V. Dahli vahendusel vene rahvaluulest (Lukin 1977: 89). Annistki viitab Kreutzwaldi muinasjutu allikaid analüüsides jutu nr 29 (“Vägev vähk ja täitmatu naine”) juures juba esimeses lauses „Puškini värsistuses eriti populaarseks saanud” jututüübile (Annist 1966: 185). Kreutzwaldi sõnastuses tuntuks saanud jutuga tegeleb pikemalt töö peatükk 3.3.

Et ATU 555 on paljuski raamatumuinasjutt, annab märku ka folklorist Hans-Jörg Utheri uurimus vastava jututüübi illustratsioonidest. Uther arvab, et jutu populaarsusele võisid kaasa aidata ka illustratsioonid. Sai ju lugu muinasjutukollektsioonide osaks hoolimata eripärastest joontest, näiteks Runge variandis esinenud murdekeelest ja abielupaarist peategelastest. (Uther 2008: 15) ATU 555 esinemist rahvapärasusele pretendeerivates muinasjutukogumikes olen analüüsinud töö kolmandas peatükis.

Günter Grassi romaan “Kammeljas” (“Der Butt”, saksa keeles 1977), mis kujutab inimkonna soovide ning söömise lugu kiviajast tänapäevani, kasutab alustekstina just ATU 555 nimede ja soovisalmiga redaktsiooni. Grassi “Kammeljas” pani uurijaid käsitlema seda jututüüpi ka kui profeministlikku muinasjuttu. Aga samas on jutus pigem antifeministlik tendents, kuna lõpuks saab kalamehe naine oma liiga suurte ambitsioonide eest karistada.

2.2. Soovid ATU 555s

Max Lüthi on kasutanud ATU 555 tüüpi, et illustreerida muinasjuttudele omast iha sotsiaalse tõusu, sära ja võimu järele. Kalamehe naise jaoks on suur sotsiaalne tõus juba põllumehe naiseks saamine, rääkimata siis veel lossiemandaks, kuningannaks, keisrinnaks ja paavstiks saamisest – iga astmega jõuab ta taevalikkusele lähemale. (Lüthi 1987: 37) Islandi variandis kalamehest ja tema naisest ei soovi naine paavstiks saada, selle asemel on tal lihtsad talupojalikud soovid – lehm, kellelt saab iga päev veerand vaati piima lüpsta, ning tünnitais jahu pudru keetmiseks. (Röhrich 1991: 191)

Niisiis on ATU 555 alguse soovid maiselt talupoeglikud, sarnandes sellega üldiste muinasjutusoovidega, mida ülal analüüsitud sai. Tavaliselt on muinasjuttude kangelahe lõplikuks ja suurimaks sooviks igavene õndsus, kuid kalamehe naise soov saada paavstiks või isegi jumalaks on vastuolus tavaliste muinasjutusoovidega. (Samas: 37)

Kui jutu põhiliseks soovijaks on naine, omandab just tema kõrge sotsiaalse staatuse, näiteks kuninga või paavsti positsiooni. Kuid naised polnud reaalselt kuningad, vaid kuningannad. Kui naine tahab saada kuningaks, paneb ta piirile soovimise üldiseid piire, küsimuse all mitte enam ainult võim ja rikkus, vaid ka üldine võimalikkus. Kui naisel on juba võimalik kuningaks saada, omandades meheliku elukutse ja lõhkudes kogu senise sotsiaalse struktuuri, on mõistetav, et jumalaks saamine on üsna loogiline jätk nii võimupiiride suurenemise kui üldise võimalikkuspiiri kompamise suhtes. (Heiner 2007) Alati eksib heade tavade vastu just jutukangelane ise, mitte soovitäitja. Eksimus pole mitte ainult koomiline ja õpetav, vaid ka väga traagiliste elementidega – kõrgeimad pürgimused on inimesele keelatud ning olgugi inimesed jumala näo järgi loodud, ei ole võimalik saada võimult jumalasarnaseks. (Rölleke 1984: 1234–1235)

Igapäevategevused nagu söömine ja joomine, aga ka usukombed, annavad infot jutustamispaiga eluolu kohta. Varieeruvad juttudes nimetatavate hõrgutiste nimetused, olenevalt usutunnistusest mainitakse missat või armulauda ja demoniseeritakse teise usutunnistuse kandjaid. (Röhrich 1991: 178) Nii on loomulik, et loos kalamehest ja tema naisest varieerub nii soovitäitja vorm (kala, vähk, krevett, puuvaim), esialgsed soovid (nt prantsuse variantides hani, meil soolakalad) kui ka lõpuks liiga suureks osutuv soov. Mõnedes katoliiklikes piirkondades on juba paavstiks saamine liiga suur soov, samas kui protestantlikud piirkonnad jätavad mõistagi paavsti-motiivi välja ning selle asemel on detailsemalt kujutatud ilmalike valitsejate astmestikku.

Võimalik on tüüpi ATU 555 interpreteerida, oletades, et loo õnnetu lõpplahenduse alge peitub juba selles, et kohe alguses ei soovita imeolendilt midagi mõistlikku. Liiga väikesed soovid loo alguses ei vaigista iha uute asjade ning saavutuste järgi. Eelnevast nägime aga, et muinasjuttudes esitatud soovid on tihti talupoeglikult lihtsad. Ka meie mõistes väikesed ning igapäevased soovid, näiteks piisav toit, ei pruukinud talupojauhiskonnas üldsegi väiksed ja tavalised paista.

3. ATU 555 kirjanduslikud töötused

3.1. Grimmide “Muinasjutt kalamehest ja ta naisest”

Grimmide variant ATU 555-st, “Lugu kalamehest ja tema naisest” (KHM 19) kuulub, nagu nimigi ütleb, kala-redaktsiooni. Peategelaseks on “puruvaene kalamees”, abikaasad elavad vanas auklikus paadis merekaldal. Mees palub kalal täita naise soove, ta ei soovi alguses üldse midagi. Kõigepealt soovib naine paremat eluaset (“onnis oli tilluke esik, ilus väike tuba ja kamber voodiga. Peale selle oli seal veel köök, sahvri ja tööriistakuur. Kõik oli puhas ja korras, ja riulil läikisid reas tina- ning vasknõud, nagu ühes õiges majapidamises kunagi. Onni taga oli väike õu kanade ja partidega, samuti peenramaa ja viljapuuaiake”), siis suurt paleed koos aedade, kõrvalhoonete ja teenritega, seejärel soovib naine kuningaks saada, et peagi juba keisri ja paavsti staatust ihaldada. Iga soovi täitmise järel on Grimmid mõnuga esitanud kirjeldusi paleedest, aedadest ja atribuutikast. Valitsejate elutingimusi on kujutatud üsna realistlikus laadis, kuid liialdatult. Imeementidesse kaldub see, et teenritena seisavad keisri ümber hiiglased ja kääbused. Iga kord, kui mees läheb aina suurema sooviga kala juurde, muutub loodus ähvardavamaks. Naise viimane soov on panna päike ja kuu tõusma – omandada jumalikud võimed. Selle peale taastub algne olukord ning abikaasad hakkavad jällegi elama oma auklikus paadis.

Grimmid said nii “Loo kalamehest ja tema naisest” kui teise antimuinasjutu, “Muinasjutu kadakast” romantistlikku laadi viljelevalt maalikunstnikult Philipp Otto Rungelt, kes oli kalamehe ja tema naise loo saatnud Achim von Arnimile ja Clemens Bretanole. Grimmid lugesid alamsaksakeelset käsikirja 1809. aastal. Jutt ilmus ka Johann Gustab Buschlingi kogus. (Liungman 1961: 138) Runge originaalkäsikirjad on kadunud. Seega on jutu autentsuse küsimus üsna lahtine – oluline oleks teada, kas Runge kirjutas üles jutte, mida mäletas lapsepõlve Pommerimaalt, kasutas Hamburgis ringlevat traditsioonilist materjali või mõtles kogu narratiivi ise välja. Runge ise nimetab seda looks, mida vanad inimesed mäletavad oma noorusest. Selgelt on Runge kui kunstniku käsi mõjutanud mere värvitoonide kirjeldusi, mis on kooskõlas jutu arenguga. Romantilisele laadile on iseloomulik, et värvid ja soovide suurenemine on kooskõlas, loodus ja inimene on harmoonias. (Rölleke 1984: 1233–1234)

Grimmide märkustest loo juurde saab lugeda, et „Loo on suurepäraselt pommeri murrakus kirja pannud Runge Hamburgist ja meile saatis selle Arnim juba 1809. aastal. See trükiti pärast ka Runge töödes. Seda on palju räägitud Hesseni piirkonnas, kuid ebatäiuslikult ja variatsioonidega. Seal esinevad abikaasa Domine (või Hans Dudelde)

ja tema naine Dinderlinde (Dinderl, Dirne). Soovidenä esinevad maja, aed, härg ja lehmad, maad ja kuningriigid – kuni kõigi maailma rikkusteni. Kui nad on soovinud kõike, mida soovida võiks, ütleb kalamees „Nüüd tahaksin ma olla jumal ja mu naine võiks olla jumala ema”. Selle soovi peale paiskab soove täitnud kala abikaasad tagasi sealauta.” (Liungman 1961: 142–143)

Loost on paralleelvariant Albert Ludwig Grimmilt – „Hans Dudenlee”. Albert Ludwig Grimm ei olnud Jacobi ja Wilhelmi sugulane. Kuigi tema lastejutud ilmusid juba kolm aastat enne KHM-d, ei olnud tema töö mõju, see on tänaseni praktiliselt tundmatu. Albert Ludwig Grimmi versioonis on abikaasad nii vaesed, et nende hütis pole isegi aknaid. Liiga suur soov on selles jutus jumalik võime kontrollida päikest ja vihma. Selle peale leiavad abikaasad end jällegi hütis oksaaugust välja vaatamas. (Samas: 143)

Grimmide lugu nr 85 („Kuldlapsed”) algab samuti ATU 555-ga, aga see läheb üle tüübiks 303 („Verevennad”). Grimmid märgivad ka seda, et „motiiv naisest, kes mõjutab oma abikaasat au ja kuulsust omandama, on iseenesest väga vana, esinedes näiteks Aadama ja Eva loos, Etruski Tanaquilis ja Leedi Macbethis.” (Samas: 148)

Maria Tatar on esitanud põhjaliku analüüsi loo sümbolilisest. Temagi leiab, et kalamehe ja soove täitva olendi motiiv on pärit 1001 öö muinasjuttudest. Ta analüüsib ka Grimmide jutust esinevat värvikasutust – mere toonid muutuvad vastavalt sellele, kui ahneks abielupaar muutub. (Heiner 2007)

Grimmidel ei küsi mees alguses midagi – ta vabastab kala, sest see on õige tegu, mitte ei oota vastuteenet. Naine ei soovi Grimmide versioonis olla jumal, ta tahab lihtsalt jumala võimeid. Kuna nad on loo lõpuks paisatud täpselt samasse olukorda, siis võib ühe tõlgendusvõimaluse järgi arvata, et nad on oma õppetunni saanud, seega naine pole enam ahne ja mees pole enam tallaalune. Siiski on tegu ka karistusega, kuna lõputuid rikkusi ja võimu nautinud tegelastel neil pole enam lihtsalt võimalust midagi soovida, seega paistab ilma soovide täitumiseta elu veel armetum.

Eesti ainekst pole Grimmide lugu otseselt mõjutanud. Grimmide muinasjuttude välja andmisel on kirjastajad eelistanud teisi lugusid – nii leiame selle loo alles 1960. aastal ilmunud Grimmide muinasjutukogumikust³ Laine Ronga ja Silvia Tui tõlkes. Loo kordustrükk ilmus ka 1993. aastal⁴. Ilmselt on muinasjuttude tõlkimisel pigem silmas

³ Grimm, Jacob 1960. Muinasjutt kalamehest ja ta naisest. – Muinasjutte. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 220–237.

⁴ Grimm, Jacob 1993. Muinasjutt kalamehest ja ta naisest. – Muinasjutte I. Tallinn: Oamees, lk 219–226.

peetud omapära ja huvitavust. Seega on kõrvale jäetud süžee, mis Puškini tõlgetes niigi laialt levinud oli, mida oli kasutanud Kreutzwald ja mida leidis rahvaraamatuteski. Grimmide jutt oma paavsti-motiivi ja toretsevate detailidega (nt pikkuse järjekorras seisvad teenrid) poleks ka ilmselt sellisena rahva seas käibesse läinud. Kaudne mõju on Grimmide variandil siiski olnud – rääkida saab kas või sellest loost Puškini “Kalamehe ja kalakese” allikana.

3.2. Puškini “Muinasjutt kalamehest ja kalakesest”

Kui vene kirjanik Aleksander Sergejevitš Puškin Mihhailovskojes pagenduses viibis, näitas ta välja suurt huvi muinasjuttude vastu. Ta kirjutas üles enda kunagise lapsehoidja ja teiste jutustajate lugusid, kuulas kloostri pimedate kerjaste jutte, kogus ja kirjutas laatal ja turgudel üles muinasjutte. Samal ajal hakkaski Puškin töötama folkloorse materjaliga. (Azadovski 2002: 127)

1830. aastatel avaldus Puškini folkloorihuvi selgemalt ka tema loomingus, valmisid värssmuinasjutud, nt “Muinasjutt papist ja tema sulasest Tõlbist” (1830), “Muinasjutt tsaar Saltaanist, tema pojast, kuulsusrikkast ja võimsast vägilasest vürst Gvidonist, ning imekaunist luigest-tsaaritarist” (1831) ja “Muinasjutt kuldikkast” (1834).

Puškin kirjutas 1833. aastal “Muinasjutu surnud tsaaritarist ja seitsmest vägilasest” (“Сказка о мёртвой царевне и семи богатырях”) ja “Muinasjutu kalamehe ja kalakesest” (“Сказка о рыбаке и рыбке”). Viimane, mille süžeeks ongi ATU 555, avaldati 1835. aastal ajakirjas “Библиотека для чтения”. Puškinile oli eeskujuks prantsuskeelne tõlge Grimmide “Kalamehest ja tema naisest” (Azadovski 2002: 128) Võimalik on aga seegi, et ta on võtnud süžee V. Dahli vahendusel vene rahvaluulest (Lukin 1977: 89).

Mõlemad 1833. aastal kirjapandud värssmuinasjutud on olemas Grimmide kogumikus, kuid Puškin on ta neid alustekste russifitseerinud, lisades elemente vene folkloorist. Kuid autor on ka vorminud neid omaenda kirjanduslike ja ühiskonnakriitiliste eesmärkide tarvis. Jutt kalamehest ja kalakesest on seetõttu autoriloomingulisena sotsiaalkriitilise ja selgelt poliitilise iseloomuga. (Burkhart 2004: 70) Sotsiaalkriitilisena on seda tõlgendanud ka nõukogude kirjandusteadus: “Puškin võttis oma muinasjuttude kujud küll rahvasuust, kuid andis neile kaasaegse koloriidi. Tema kujud on tüübid tolaegsest aadliühiskonnast, neile on antud sotsiaalne mõte. Puškin viis rahvajuttudes leiduva opositsioonilise meeolu inetu ja alatu tegelikkuse vastu loogilise lõpu ja kunstilise täiuseni.” (Haberman 1949: 59; vt ka nt Haberman

1949: 41–42)

Puškini “Kalameest ja kalakest” on korduvalt eesti keelde tõlgitud. Viiest Puškini muinasjutust tõlgiti enne eesti iseseisvumist perioodil eesti keelde kolm, sealhulgas “Kalamees ja kala”, mis ilmus 1901. a. “Lastelehes” A. Ploompuu tõlkes.⁵ Aasta hiljem ilmus see A. H. Liblika tõlkes “Sakalas”.⁶ Ploompuu tõlge ilmus 1905. aastal ka P. Taltsi kui tõlkija nime all eraldi raamatuna⁷, 1933. aastal ilmus värssmuinasjutu tõlge raamatuna väikeste mugandustega jälle Ploompuu nime all.⁸ Kolmas tõlkevariant on Felix Kottalt, kusjuures 1937. aastal NSV Liidus Ed. Pälli toimetusel ilmunud “Muinasjutud”⁹ sisaldab “Kalameest ja kalakest”, mis on veel senise tõlketraditsiooni kohaselt üsna eestipärane (nt soovib naine saada mõisaprouaks); 1952. aasta tõlge¹⁰ on autoritruum ja viib mõtteid pigem vene kultuurikontekstile, seda toetavad ka venepäraseid riide- ja sisustuselemente kujutavad illustratsioonid.

Puškini variant ATU 555-st algab kalamehe ja tema naise kirjeldamisega. Abielupaar elab mere kaldal juba 33 aastat, mees teenib elatist kalapüügiga, naine ketramisega. Mees läheb kala püüdma ning tõmbab esimesel kahel korral välja ainult muda ja mererohtu, kolmandal korral jääb võrku kuldne kala, kes ellujätmist palub. Mees ei palu alustuseks midagi, kuid naise mõjul peab ta siiski kala palvele minema, et soovida kõigepealt uut küna. Seejärel sõimab naine oma abikaasat ning saadab ta uuesti soove esitama, nõudes uut maja (mille atribuutideks on kõrge korsten ja tammised väravad). 1933. aasta tõlge rõhutab majapidamise juures ka praktilisemaid elemente: “Põllud, vainud, heinamaad/ muidugi ka ligi saad!”. Naine saadab kalamehe aga kohe mere äärde tagasi, et saavutada kõrgemat sotsiaalset staatust – olenevalt tõlkest soovib ta kas mõisaprouaks või pärusaadli prouaks saada. Sealjuures võib esitada sotsiaalset kriitikat: “Kas sa seda veel ei tea, / et on mõisnik olla hea, / talupoeg ju vaevaga / alati peab orjama” (Puškin 1901: 102). Mõisaproua ehteid, riideid ja ülbust teenijate vastu kirjeldab Puškin üsna ohtrasõnaliselt, kalamehest saab oma naise majapidamises tallipoiss. Kuid naise soov saada kuningannaks või tsaarinnaks saab veel pikema

⁵ Puškin, Aleksander 1901. Kalamees ja kala. Vene muinasjutt. Puškini järelle A. Ploompuu. – Lasteleht 1901, nr 7, lk 101–104.

⁶ Muinaslugu kalamehest ja kalast. Puškini järelle vabalt A.H. Liblik. – Sakala lisa 1902, nr. 9, lk 70–71; nr 10, lk 78–80.

⁷ Puškin, Aleksandr 1905. Muinasjutt kalamehest ja kalast. Puškini järelle Venekeelest P. Talts. Ревель: Tallinna Kubermangu Karskuse Kuratorium.

⁸ Puškin, Aleksandr 1933. Kalamees ja kala: värss-muinasjutt. Eestindanud A. Ploompuu. Tallinn: Pääsuke.

⁹ Puškin, Aleksandr 1937. Muinasjutud. Moskva; Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus.

¹⁰ Puškin, Aleksander 1952. Muinasjutt kalamehest ja kalakesest. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, tõlkinud Felix Kotta.

kirjelduse osaliseks, mehe heidab naine paleest (1937. aasta tõlkes kuninglikest telkidest) välja, ise aga sööb, joob ning laseb end sõjameestel teenida. Naise viimaseks sooviks on saada merede valitsejaks, keda kuldne kalagi teeniks. Selle soovi peale lööb kala sabaga ühe laksu vastu laineid ning kaob. Mees ootab kalakese vastust, seda saamata läheb ta koju tagasi ning avastab seal naise oma hütikese lävel vana katkise küna ees nutmas.

Puškin on ilmselt just Grimmidelt laenanud aina mäslevamaks muutuva mere kui poeetilise kujundi. Samuti võib Grimmide-mõjuliseks pidada seda, et mees ei soovi kala kättesaanuna ise midagi, alles naise mõjul läheb ta uuesti veekogu äärde kala paluma. Mitmed elemendid on tõenäoliselt just Puškini-mõjuliselt rahvatraditsiooni läinud. Sellisteks peaksin juttu alustavat ja lõpetavat katkist küna, naise ketrustöö ja mehe kalameheameti koosmainimist, kala sabalööki vastu laineid ning veepõhja kadumist pärast viimast, suurimat soovi.

3.3. Kreutzwaldi “Vägev vähk ja täitmatu naine” ning “Helde puuraiuja”

Kreutzwaldi kogus “Eesti rahva ennemuistseid jutte” ilmus ATU 555 pealkirja “Vägev vähk ja täitmatu naine” all. Protagonistiks on mees, kelle varanduslikku ja sotsiaalset staatust Kreutzwald pikemalt ei kirjelda, kuid paistab, et abikaasad peavad koos talu. Heinaajal saadab naine oma abikaasa leivakõrvast püüdma. Mees saab kätte vähi, niisiis kuulub see lugu vähi-redaktsiooni. Vähk esitleb ennast kui “kurja nõiduse vael vähiks moondatud inimest”. Mees ei taha teda käest lasta, kartes naise viha. Vähk küsib ise, milliseid kalu naine armastab ja annab mehele võime kübarat kaladega täita. Nagu Grimmidelgi, on Kreutzwaldi loos soovide väljamõttelejaks mees ning suurenevad ainult naise ambitsioonid, mees on vaikne käsutäitja. Naise järgmisteks soovideks on lihaleem ja sealiha, seejärel hanepraad ja koogid ning hiljem veel emanda riided. Siis soovib naine juba mõisa ning seda on Kreutzwald ka pikemalt kirjeldanud, andes siiski edasi rohkem inimeste emotsioone ning mugava elu atribuute (teenijad, rohtaed, korralik toit) kui toretsevaid detaile, mis Grimmide variandis domineerima jäid. Naise järgmine soov on kuningaks saamine. Sellega on seotud sulaste ja teenijate rohkus, mitte põrisevad trummid, kuld, marmor, troon ja saalid. Pikemat ilmalike ja vaimulike valitsejate hierarhiat Kreutzwald ei esita, naise järgmiseks sooviks on jumala staatus. Selle peale vähk vihastab ning abikaasad hakkavad elama sealaudas, naine peab leppima närakate hilpude ja pahma peal istumisega. Nii saavad abikaasad liigsete soovide eest karistada, nende sotsiaalne positsioon on madalam kui loo alguses ning pole enam

võimalusi sotsiaalseks tõusuks (“Seal pidid nad eluotsani elama”).

Kreutzwaldi jututöötlusi võiks August Annisti arvates küll vaadelda kui rahvalike motiivide edasiarendamist sisus ja vormis. Sellega oleks Kreutzwald võrreldav rahvaliku muinasjutuvestjaga (Annist 1966: 23).

Walter Anderson on kurjustanud, et just sisuliselt ja stiiliselt moonutatud jutte tõlgitakse eesti rahvaluule näidetena (Samas: 23). On omaette küsimus, kas pidada Kreutzwaldi lähenemist rahvajuttudele negatiivseks tegevuseks ehk moonutamiseks või positiivseks edasiarendamiseks. Eestis on ATU 555 muinasjutu ja selle tõlgete uurimisega tegelenud Boriss Lukin (1977), kes kirjeldab, kuidas eesti elementidega jutt on Kreutzwaldi toel levinud kaugele. Nimelt on see jõudnud saksakeelse tõlke kaudu prantsuse kirjaniku Edouard de Laboulaye jutukogusse, mis esitles mitmete rahvaste muinasjutte, sealt juba edasi kuuba lastekirjaniku José Marti jutukogusse nime all “Nõiutud krevett”. Kuigi Marti ei tundnud originaali, on tema tõlge Kreutzwaldi tekstile lähedasem kui Laboulaye jutt, kuna Marti on välja jätnud hulga prantslase lokaalkoloriitseid lisandusi. Samas on Marti ka ise lisanud eksootilisi detaile Eestist, näiteks on peategelase naise nimi Masicas (“mis tähendab haput maasikat”). Lukin on usaldanud Kreutzwaldi üsna autentse üleskirjutajana, kahtlustades pisut siiski Puškini mõjusid. See ei välista muidugi jutu kuulumist eesti rahvatraditsiooni, Lukin toetub siinkohal Annisti andmetele. (Lukin 1977: 89–97)

Kreutzwaldi juttude autentsuse küsimusel peatubki pikemalt August Annist oma monograafias “Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad”. Annist peab rahvapäraseks Kreutzwaldi teisendi iseloomulikke hüüatust “Vähk vennike urkast, must mees kõrkjast”, soove värskete kalade ja seaprae järele, samuti karistuseks sealauta paiskamise. Kuid Kreutzwaldi enda poolt väljaarendatuks peab Annist vähi pikemaid manitsusi, üleloomuliku abistaja pahameelt ning seda, et vähk on nõiutud kuningatütar. (Annist 1966: 186)

Siiski leiab Annist, et jutt on üldjoontes rahvalik ning annab edasi rahvalike variantide parimaid omadusi: “Oma haruldase, siiski loogilise ümbertöötuse ja isikupärase, süvendatud esitamise tõttu ületab Kreutzwaldi redaktsioon kõik teisendid ning on ühtlasi küllalt eestiline.” (Samas: 186) Kreutzwaldi lisandused avalduvad peamiselt väiksemates kriitilistes märkustes ja rõhuasetustes. Ümbertöötamise eesmärgiks oli rahva elu ja hingeelu võimalikult selge kujutamine (Samas: 278–281) Annist toonitab, et Kreutzwaldi teisendites on palju enam etnograafilisi ja psühholoogilisi detaile, elukujutus on palju detailsem ja eestipärasem kui nende juttude

rahvalikes teisendites. (Samas: 323) Kreutzwaldi eesmärgiks jutte töödeldes oli anda edasi midagi eestilikku. Kreutzwaldi tõstatas pea poolteist sajandit tagasi küsimuse, millisena peegeldavad muinasjutud nende jutustajate olemust. Iga rahvas kujundab jutte oma vajadusteks ümber. Lisaks sellele on aga igal rahval oma ajaloolis-sotsiaalsed rõhuasetused, mis tulenevad reaalsest oludest. Vajadused jutustamiseks ja reaalsed olud, mis jutustamisolukordadele taustaks on, aitavad aga mõista jutustajate maailmapilti, eetikat ja esteetikat.

ATU 555 süžeed on Kreutzwald kasutanud veel jutus “Helde puuraiuja”. Näha on ATU 555 puu-redaktsiooni mõju Kreutzwaldile, kuid erinevalt “Vägevast vähist” ei esita Kreutzwald soovide kasvavat rida. “Heldes puuraiujas” saab lahke mees soovide täitmise oskuse, mida tema ja esimesed põlvkonnad kasutasid mõistlike asjade jaoks, kuid mis ahne järeltulija käes maailma korda rikub, põhjustades nii soovide täitmise kadumist kui puude kõnevõime hääbumist. ATU 555 puu-redaktsioonile ongi iseloomulik tekkemuistendiline lõpp. Seega on võimalik, et Kreutzwaldile eeskujuks mõni puuredaktsiooni kuuluv jutt, mille lõpetas motiiv Aa US 75. Et ta kaht väga sarnase süžeeäiguga juttu oma kogumikku ei tahtnud, on mõistetav, et “Helde puuraiuja” on rahvapärasest puuredaktsioonist üsna erineva arendusega. Üldsüžee on rahvapärane, kuid üksikmotiive on Kreutzwald ise lisanud. (Samas: 214–215)

Kreutzwaldi muinasjutud ilmusid esialgu vihkudena. Kokku sisaldasid kuue aasta jooksul (1860-1865) ilmunud kolm vihku ainult 11 juttu. Hilisemas tervikus on neid aga 61. Muinasjuttudest polnud Kreutzwaldil selliseid otse rahvalt saadud kindlakujulisi üleskirjutusi nagu rahvalauludest. Nii on muinasjutud (re)konstrueeritud mälu järgi või täiesti uusloominguna, toetudes mälus leiduvatele üksikmotiividele (Samas: 81–86) Tervikväljaanne ilmus 1866. aastal Soome Kirjanduse Seltsi kirjastatuna. Kui üksikvihud polnud kuigi suure müügieduga, siis Kreutzwaldi “Eesti rahva ennemuistsed jutud” müüsid üle ootuste hästi. (Samas: 90–91) Selles väljaandes ilmus ka Kreutzwaldi “Vägev vähk ja täitmatu naine”, hakates sealtkaudu mõjutama rahvalikke variante.

19. sajandi keskel olid kirjastajad veel rahvajutukogude avaldamise suhtes ettevaatlikud, seetõttu oligi Kreutzwaldil raske oma muinasjuttudele kirjastajat leida. Kuigi esimese vihikukese hind oli suhteliselt kõrge, osteti seda agaralt, teine ja kolmas vihikuke olid ilma illustratsioonideta, suurema lehekülgede arvuga ja odavamad, kuid nende müügiga läks siiski rohkem aega. Nende müüki pidurdaski ilmselt “Ennemuistsete juttude” tervikkogu ilmumine 1866. aastal. Viimane oli heal paberil ja ilusa trükiga ning levis kõrgele hinnale vaatamata väga hästi. 1875. aastal ilmus teine,

1901. aastal kolmas trükk. Muinasjutukogu tõlgiti 1860–1880 aastatel saksa, osaliselt ka inglise, prantsuse ja vene keelde. (Loosme 1966: 86–88)

Kreutzwaldi “Vägev vähk” ilmus näiteks muinasjuttude valikkogus “Tark mees taskus”¹¹ (1961), see on olnud populaarne ka koolilugemikes, kuigi ilmunud seal vähem kui “Helde puuraiuja”. See on korduvalt ilmunud ka omaette raamatuna (aastatel 1946, 1979, 1984). Kreutzwaldi juttude populaarsuse näitajana toob Annist esile just selle, et mitmed neist on just Kreutzwaldi-mõjulistena rahva sekka (tagasi) läinud. (Annist 1966: 376)

3.4. Eesti rahvaraamatud ja kooliõpikud

Enne arhiiviainese analüüsini jõudmist tasub üle vaadata ka ülejäänud eestikeelne kirjasõna, mis on vastastikmõjus rahva jututraditsiooniga. Koolikirjanduses on ilmunud mitmeid Kreutzwaldi “Helde puuraiuja”¹² uustrükke. “Vägev vähk ja täitmatu naine” on koolikirjanduses populaarsemaks saanud alles 20. sajandi keskel. Koolikirjanduses on ilmunud ka ATU 5555 sarnase suurenevate soovide reaga “Lihavõttemuna”¹³, mille juurde on märgitud, et tegu on taani muinasjutuga.

Teiste rahvaste juttude hulka kuulub ka “Väike kullake”¹⁴, mis 1925. aastal soome muinasjuttude kogumikus ilmus. See räägib noormehest, kes abiellumiseks ja maja ehitamiseks raha vajab ning satub tiigiäärde, kust saab väärismetallist kalu õngitseda. Noormees muutub ahneks ning väikese maja või talu asemel hakkab igatsema kuldset lossi. Kui ta oma varandusega aga tagasi oma kullakest otsima läks, olid nad mõlemad vanad. Selline *hubrise*-motiiv on küll ATU 555-ga seostatav, kuid pole otseselt tüübiomane. Ka läbitöötatud arhiivitekstide seas ei paistnud “Väiksest kullakesest” mõjutatud lugusid.

Ka Matthias Johann Eiseni rahvaraamatutes on ilmunud jutte, mille süžee kuulub tüüpi ATU 555. Eisen oli mitmekülgne kirjamees, kes teenis elatist vaimulikuna ning avaldas luuletusi. Eesti folkloristika ajalukku läheb ta aga teise suure

¹¹ Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1961. Vägev vähk ja täitmatu naine. – Tark mees taskus. Eesti ennemuistseid jutte kirjanike sõnastuses. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 55–63.

¹² Kampmann, Mihkel 1924. Helde puuraiuja. – Eesti lugemik. III jagu. Tallinn: Pihlakas, lk 44–49; Kampmaa, Mihkel 1938. Helde puuraiuja. – Eesti lugemik. Algkooli IV õppeaasta. Tartu: Loodus, lk 60–65; Kampmaa, Mihkel 1926. Helde puuraiuja. – Eesti muinasjutud. Koolile ja kodule. Tallinn: Pihlakas, lk 27–31.; Nurmik, M jt 1932. Helde puuraiuja. – Elav sõna IV. Algkooli 4. õppeaasta lugemik. Tartu: Kool, lk 13–19.

¹³ Käis, Johannes 1933. Lihavõtte-muna, ptk 13 – Esimesed vaod. Emakeele lugemik ja tööraamat 1 õppeaasta sügisest jõuluni; Kallak, Juhan 1946. Lihavõttemuna. – Aabits ja emakeele lugemik algkoolile I õ.-a, München, lk 178–179.

¹⁴ Väike kullake. 1925. – Muinasjutt Lollardist. Kogu soome muinasjutte. Tallinn: Pääsuke, lk 8–12.

rahvaluulekogujana Hurda järel. (Kuutma 2005: 85) Hurdast erinevad olid aga Eiseni eesmärgid rahvaluule kogumisel ja avaldamisel, kategoriseerimisprintsipiibid ja tüüpidesse jagamine. Hurt avaldas oma kirjutisi teadusavalikkuse jaoks, Eisen aga lihtsatele inimestele lugemiseks. Tema toimetamisprintsipiibidesse on suhtunud üsna kriitiliselt, kuna avaldatud jutte võis Eisen lühendada, liita eri tüüpe uuteks variantideks, teisendada stilistilisi iseärasusi, jätta välja isegi viited jutustajatele. Sellistel muudatustel olid aga olulised põhjused: lugejad polnud valmis vastu võtma teaduslikku väljaannet, kirjastused nõudsid avaldamiseks lühemaid tekste ning muudetud tekstid võisid Eiseni jaoks tähendada jutu algvormi tollal folkloristikas mõjuka ajaloolis-geograafilise meetodi järgi. (Samas: 93–94)

Eiseni rahvaraamatutes ilmunud lood “Eite-taati karudeks”¹⁵, “Tamm ja mees”¹⁶ (pisut vähem ka “Noorema venna õnn”¹⁷ ja “Sandi vile”¹⁸) on muinasjututüübiga ATU 555 seostatavad. Eiseni “Tamm ja mees” on trükitud ka Kampmanni kirjandusloolises lugemikus, mille eesmärk on tutvustada eesti muinasjutte¹⁹.

Omapärane jutt on “Vaese mehe õnn”²⁰, mille lühike ja oluliste pööreteta süžee teeb selle žanrilise liigitamise keeruliseks. Soovide täitumise element on olemas, kuid moraali ei ole. “Vaese mehe õnn” on rahvajutuna ka kogujale esitatud²¹. Loo algus meenutab tugevalt ATU 555 puu-redaktsiooni. Vaene mees läheb metsa puid raiuma, kuid poole töö pealt puutub tema kirves kivisse. Hääl palub raiumise lõpetada, mees on sellega nõus, kui midagi vastu saab. Konkreetse materiaalse soovi asemel küsib ta aga mingisugust õpetust. Hääl kivist soovitab minna ukse ette ristteele ja seal oma soov sosistada, nii lähevad kõik mehe soovid täide ning ta elab väga hästi. Teised külaelanikud soovivad samuti sellist elu, kuid ei leia metsast enam õiget pöösast ega kivi.

Sarnase algusega narratiiv on ka Juhan Kunderi samanimeline jutt²², milles mees oma

¹⁵ Eisen, Matthias Johann 1926. Eite-taati karudeks. – Eesti imede ilmast. Tartu: Loodus, lk 211–214. Vt ka: Kuidas eit ja taat karuks said. Lasteleht nr 8, 1919, lk 26–27.

¹⁶ Eisen, Matthias Johann 1895. Tamm ja mees. – Rahvaraamat 5, lugu nr 30, lk 72–74.

¹⁷ Eisen, Matthias Johann 1920. Noorema venna õnn. – Eesti ennemuistsed jutud. Tartu: G. Roht, lk 86–89.

¹⁸ Eisen, Matthias Johann 1926. Sandi vile. – Eesti imede ilmast. Tartu: Loodus, lk 256–258.

¹⁹ Kampmann, Mihkel 1920. Tamm ja mees. – Eesti muinasjutud: näideteks kirjandusloo käsitlusel. Kirjanduslooline lugemik, 1. jagu. Tallinn: G. Pihlakas, lk 22–24.

²⁰ Eisen, Matthias Johann 1895. Vaese mehe õnn. – Rahvaraamat 5, lugu nr 20, lk 45–46. Veidi varieerunud sõnastuses ka: Vaese mehe õnn. 1918. – Eesti muinasjutud lastele. Tartu: G. Roht, lk 32–33.

²¹ ERA II 210 71/3 (8) < Tõstamaa, Seliste v – Ariadne Valtenberg < Maria Kull (1939). Jutt on tugevalt Eiseni-mõjuline, praktiliselt sõna-sõnalt raamatutekst.

²² Kunder, Juhan 1885. Vaese mehe õnn. – Eesti muinasjutud. (Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused, nr 65) Rakvere: G. Kuhs, lk 138–140; 2 trükk: Kunder, Juhan 1924. Vaese mehe õnn. – Eesti muinasjutud. (Noorsoo kirjavara, 99), Tartu, Eesti Kirjanduse Seltsi Koolikirjanduse toimkonna kirjastus, lk 126–128.

perekonnaga elab väga viletsalt ning naine saadab ta metsa seeni korjama. Mees hädaldab, kutsub appi jumalat ja hiljem ka kuradit. Viimane tulebki. Mees saab põrguvaimult puulehed, mis muutuvad kuldrahaks ning kohustuse kolme aasta pärast tagasi tulla. Selleks ajaks on aga äike kuradi tapnud ning mees on lepingust vaba ning saab oma ilusas talus, aida- ja laudatäite varandustega kenasti edasi elada.

Mõlemad “Vaese mehe õnne” kirjanduslikud variandid kujutavad raskes olukorras meest, kes saab metsas ootamatult oma olukorrale leevendust. Eiseni variandis on mees lausa kaval ja nõudlik, küsides head nõuannet, mis tagab pikema heaolu kui lihtne soovitäitmine. Eiseni jutu vana mees on üksik ning vaene, tema soovide täitumisest on kasu ainult talle endale, mitte näiteks perekonnale ja seeläbi ühiskonnale laiemalt. Samas ei väljenda lugu nii selgelt seda, et on sõlmitud leping kuradiga, kuigi ristteemotiiv laseb seda aimata. Kunderi jutus on tegu abielumehega, kellel peale enda on vaja ülal pidada ka naine ja palju lapsi. Ehk just sellised sotsiaalsed kohustused õigustavad lepingut kuradiga, millest on võimalik puhtalt välja tulla ka ilma pettusetä, pelgalt oma hea õnne najal. Jutte ühendab ka see, et ei soovita võimatut, ei üritata oma sotsiaalsest klassist välja pürgida.

Samamoodi on omapärase süžeeikäiguga lugu “Seenemehikesed”²³, mis küll ei paista olevat rahvatraditsiooni mõjutanud. Ka seos ATU 555-ga on nõrk, seenekorjamisemotiivi jutu alguses võib ehk mööndustega seostada Kunderi jutu seenekorjamise mainimisega. Eit on metsas seeni korjamas, leiab suure seene ja murrab selle. Seene varreaugust tulevad pisikesed mehikesed, kes pakuvad talle võimalust rikkaks saada, kui ta nendega tollest seeneaugust maa alla kaasa tuleb. Eit saabki neilt mehikestelt kulda, kuid rikub varanduse allika saladuses pidamise käsku ning peab seetõttu oma maa alla kaasa võetud tütre ja kogu kullast ilma jääma. Kuigi korilusmotiiv loo alguses on sarnane puuredaktsiooni algusega ning loo moraalselt on samuti, et liigne ahnus toob kaasa karistuse, on “Seenemehikesed” pigem iseseisev jutt, millel on ATU 555ga lihtsalt mõned ühisjooned.

3.5. Martin Sohbergi “Talumees ja puuvaim”

Üks puu-redaktsioonide tugevaid mõjutajaid on olnud Martin Sohbergi “Talumees ja puuvaim”, mis ilmus 1881. aastal väljaandes “Kümnes jututooja” (Sohberg 1881: 53–61) Karl August Hermann kirjeldab oma kirjandusloos Martin Sohbergi kui üht “väga viljakat rahvuslist kirjameest”, kes “on nõnda kirjutanud, nagu just mees rahva seast

²³ Wöhrmann, Eduard L 1920. Seenemehikesed. – Eesti rahva muinasjutud. Tartu: Hermann, lk 81–82.

kirjutada võis. Ta on nimelt muinasjutud ja lood rahva suust ilma ilustamata üles võtnud, jämedamaid sõnu tarvitanud, roppe kohtegi kirja seisma jätnud.” (Hermann 1898: 425) Martin Sohbergi rahvajuttude vahendajana on uurinud Kärri Toomeos-Orglaan.

Sohbergi kirjanduslik tegevus jääb aastatesse 1865–1881, mil ilmusid mitmed laulukogumikud ja kümme vihikut “Eesti jututoojaid” (Toomeos-Orglaan 2008: 39). Martin Sohberg on jutte kirja pannes kasutanud nii suulist jututraditsiooni kui ka 19. sajandi kirjandust. “Jututoojate” materjal koosneb tõlkelaenudest, Sohbergi autoriloomingust ja ehtsate rahvajuttude tööstlustest. (Samas: 55) Kuigi Sohberg tundis rahvajutte ja -laule, pole andmeid selle kohta, et ta oleks rahvaluule suurskogumises osalenud (Samas: 43).

Sohbergi raamatute muinasjuttudest on saanud ainekse mitmed rahvajuttude üleskirjutajad ja jutustajad. Toomeos-Orglaan väidab, et rahvaraamatuis ilmunud imemuinasjuttude mõju võib selgemalt täheldada kümne erineva jututüübi puhul kokku paarikümnes teises. (Samas: 51)

Sohbergi “Talumees ja puuvaim” esitab loo vaesest talumehest, kes elab koos naisega (Sohbergi väljenduses küljesoojendajaga) külast veidi eemal väikses majas. Mees ei lähe halva ilma tõttu metsa hagu korjama, vaid seab sammud hoopis koplisse hiiepuud raiuma. Puujuure alt välja pugunud vanamees annab talle kuuekordse puuriida, soovides, et mees hiiepuu raiumata jäta. Kuna aga abikaasa utsitab meest aina suuremaid soove esitama, ähvardab puuraiuja hiiepuud veelkord kirvega, et saada uus maja, ait suurte vilja täis salvedega ja muud majapidamiskraami. Seda kõike ta ka saab, isegi naine muutub nägusamaks ja nooremaks. Mõne aasta pärast tahab mees külarahva üle kohtumeheks saada, selleks ta ka nõukojas valitakse. Mees naudib uue ameti hüvesid: võimu, au ning kõrtsis talle ostetud jooki. Kuid mõisniku soovist kõveram ja käänulisem tee toob kaasa ihunuhtluse ning soovi ise mõisnikuks saada. Sohberg kirjeldab mehe tõusu sotsiaalsel redelil: “Kõik tuad ja kambrid olivad uhkeid sakste asju ja riideid täis ja nenda otsata palju, et mehe silmad kirjuks jäivad vaadates. Korraga läks kambri uks lahti ja tema naene tuli sealt välja: kuldkingad jalas, siidi kleit seljas, roosiline tanu pääs, hõbe pecker käes ja andis mehele paar lonksu kallist marja viina katsuda, mis mees suure ahnusega alla neelis ja pärast ennast veel suure peegli ees ringi pööris, mis põrmandast kunni tua laeni ulatas. Selle peale võttis naese käe kõrva ja läks suurde lustisaali kõndima, kus nad kõiki ilusaid asju vaadates aega viitsivad ja õitsevad õnne elu kiitsivad. Nenda läks elu mõnda aastat üsna mõnusaste edasi. Mees käis teiste

mõisnikkude juures võerusel ja teised jälle tema juures.” (Sohberg 1881: 57–58)

Hiljem soovib mees saada kindraliks, kes saab palju aumärke rinnas kanda. Selleks peab ta aasta aega kuninga juures teenima, mille hõlbustamiseks hall vanamees talle “hallika tarkuse märga” pähe valab. Kuigi kõik teda imetlevad, tekib mehel siiski uus soov – ta tahab ise kuningaks saada, kuna “kindrali põli pole kiita ühtigi; pean alati kuningat kummardamas käima ja temale häid palumise sõnu viima.” Selle peale saab soove täitnud hall mees vihaseks, manitseb meest ning muudab ta karuks. Karuks muudab ta ka puu juurde abikaasat otsima läinud nais. Hall mees peletab loo lõpus karud tugeva teibaga metsa, “kus neid enam keegi ei näinud ning nad enam inimesteks ei muutunud.”

Sohbergi rahvalik keelekasutus, lopsakad kõnekäänud ja mõnus jutustamislaad jätavad tõesti mulje, et lugu on väga rahvapärane. Ilmselt seepärast ongi antoloogiasse “Eesti muinasjutud” (1967) valitud Sohbergi jutust väga tugevalt mõjutatud teisend²⁴, ilma Sohbergi muinasjutuväljaannetega tutvumata on raske kahtlustada, et selline jutt võiks olla raamatumõjuline. Ka Toomeos-Orglaan ei välista Sohbergi loo rahvapärasust: “Arhiivimaterjali põhjal selgub, et valdavalt on jutud hiiepuu raiumusest üles kirjutatud XIX sajandi lõpukümnenditel Pärnu- ja Tartumaalt. Võimalik, et Sohberg on jutu avaldanud sellisena, nagu seda tol ajal Pärnumaal ja jutustati.” (Toomeos-Orglaan 2008: 47)

²⁴H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903).

4. Muinasjututüüp ATU 555 Eesti Rahvaluule Arhiivis

4.1. Arhiivimaterjalidele tuginev muinasjutu-uurimus

Olles tutvunud kirjanduslike eeskujudega, mis jutustajaid mõjutanud on, tuleks üldiselt hinnata ühele jututüübile keskenduva arhiivimaterjalidel tugineva uurimuse rolli rahvaluuleteaduses ning jutustajate mõttemaailma avamises. Ühele jututüübile keskendumine võib meenutada ajaloolis-geograafilist lähenemislaadi. Selline lähenemine on ka kooskõlas eesti folkloristika arenguteedega. Ühele või paarile jututüübile viimaste tosinkonna aasta jooksul oma töödes keskendunud näiteks ka Risto Järv (“Lohetapja” ATU 300; Järv 1999), Evelin Lepp (“Naisetapja ja kolm öde” ATU 311; Lepp 2003), Ell Vahtramäe (“Abistaja nimi” ATU 500; Vahtramäe 2003a, 2003b), Katri Laurimaa (“Vahetatud naine” ATU 403B; Laurimaa 1999), Kärri Toomeos-Orglaan (“Tuhkatriinu” ATU 510A ja “Kuningatütar klaasmäel” ATU 530A; Toomeos-Orglaan 2001). Selliste uurimuste eesmärgiks pole olnud algvormi leidmine ja levikuteede konstrueerimine nagu ajaloolis-geograafilisel koolkonnal. Pigem on jututüüp käepärane vahend uurimuse materjali piiramiseks. Et muinasjutte uurida, tuleb teha mingisugune valik materjalihulgast. Muinasjuttude uurimisel on töö materjali piiritletud küll ka ühe jutustaja või koguja ainesega. Leian, et representatiivsem on aga valida analüüsiaineks sarnase algsüžee, seega samade fabuleerimisvõimaluste piires tehtud valikud. Soome meetodi mõju käesolevale uurimusele on selles, et vaatluse all on kõik ühte jututüüpi kuuluvad tekstid, üritan hinnata ka nende autentsust. Algvormi ja levikuteede konstrueerimine pole aga eesmärgiks.

Käesoleva töö üks eesmäärke on avada rahvapäraseid soove ja eetikat, laiemalt 19. sajandi ja 20. sajandi muinasjuturääkija mõttemaailma. Kuigi kaasaegsetes muinasjutu-uurimustes pole autentsusküsimus enam kuigi teravalt esil, on selge, et jutustajate mõttemaailma mõistmiseks peaks olema kursis nende tekstidega, mis on repertuaari mõjutanud. Samuti tuleb arvestada arhiivis leiduvate muinasjutumaterjalide kui spetsiifilise allikatüübiga.

Arhiivi jõudvad tekstid moodustavad ainult väikese osa sellest materjalist, mis on mingis piirkonnas tuntud. Talletada saab ikkagi seda, mis konkreetsetes küsitlussituatsioonides esile kerkib. (Järv 2005a: 38) Arhiivitekste analüüsides peab aga alati tajuma, et need ei peegelda kõiki räägitud muinasjutte, vaid lihtsalt arhiivi jõudnut, seega küsitlus- ja kogumissituatsioonide tulemust. Kord kogutud või trükitud ilmunud jutud jõuavad küsitluskavasse ja toovad kaasa uusi üleskirjutusi. Nii on üldistuste tegemine personaalsetest, piirkondlikest ja kogumisloolistest asjaoludest tuleneva

materjali põhjal on meelevaldne. (Järv 2005a: 33–34) Muinasjuttude kui žanri puhul tuleb veel arvestada, et muinasjuturääkijad olid spetsialistid, selliseid pikki fiktsionaalseid meelelahutuslikke jutte ei rääkinud kõik pärimusrühma liikmed (vt ka Järv 2005a: 19; Holbek 1987: 405) Nii on suurte mentaliteediajalooliste üldistuste tegemine antud materjali põhjal võimatu.

Bengt Holbek on avanud analüüsitava muinasjutuainese valimise probleemi. Ta sedastab alustuseks, et kõrvale tuleb jätta kirjanduslikku algupära jutud – lisaks Andersenile ka Perrault' ja Grimmide jutukogud, sest kuigi nende baasiks võib olla ehtne suuline traditsioon, kuid nende vorm on läbinud autoriloomingulise töötuse. (Holbek 1987: 24) Ta eristab tekstide valimisel kuut võimalust: esiteks võimalikult suur ja representatiivne materjalikogu, teiseks mingi regiooni, rahvuse või etnilise grupi traditsioon, kolmandaks päritolult kokkukuuluvad lood (jututüüp või jututüüpide grupp), neljandaks juhuslik valik, viiendaks üksiktekstid, mida uuritakse ilma viiteta kontekstile või traditsioonile, kuuendaks repertuaar või hulk repertuaare. Tema arutluskäik näitab, et kõige otstarbekam on valida repertuaar ja keskenduda siiski ka mingile kindlale piirkonnale. Sellise lähenemise probleemiks on, et see ei võimalda kuigi kaugeleulatuvaid järeldusi, kuid olemasolevad järeldused on tehtud sügavuti. (Samas: 44) Eesti Rahvaluule Arhiivi ühe muinasjututüübi materjalid esindavad ühe rahva päritolult kokkukuuluvaid lugusid, sellise allikakogu valimisel näeb Holbek mitmeid probleeme.

Ühe rahva juttudele keskendumisel on Holbeki järgi kaks miinust. Esiteks ületavad muinasjutud regionaalseid ja rahvuslikke piire. Muinasjuttude olulised detailid ei viita konkreetsele keelele, kultuurile, ajaloole, keskkonnale, sotsiaalsetele või religioossetele institutsioonidele. Rahvuslikud jooned ilmnevad pigem lihtsalt keele ja stiili tasandil. Teiseks miinuseks on, et rahva kui sellise kontseptsioon on liiga üldistav. Konkreetne jutustaja annab edasi talle mõistetavat ja olulist, see ei pruugi aga olla suure ühisosaga sellele rahvusele oluliste asjadega. Folkloor ütleb midagi konkreetsema sotsiaalse rühma, mitte terve rahvuse kohta. (Samas: 28) Selline kriitika oleks õigustatud, kui üritaksin oma materjali põhjal teha üldistusi kõigi eestlaste rahvusliku iseloomu kohta. See pole aga plaanis – nii tuleb edasist arutelu lugedes mees hoida, et muinasjuttude soovidest ja eetikast rääkides pean ma silmas eelkõige konkreetsete jutustajate jutustamisolukorras esile kerkinud ideaale ja antiideaale, mitte tervet rahvast. Ühe rahva muinasjuttude analüüsiobjektiks valimine on siiski õigustatud, sest sama keelt kõnelev ja üldkultuuriliselt sarnast arengut läbi tegevate gruppide narratiivne materjal

moodustab siiski ühtse kategooria, olgugi vaid väga üldisel tasandil.

Muinasjuttudele lähenemine tüübi kaudu on Holbeki järgi samuti problemaatiline, kui eesmärgiks on taastada jutu algkuju. Sellise lähenemisega uurijad hindavad jutustajate loovat potentsiaali väga väikeseks, nii võõranduvad folkloristid jutustajatest. Samamoodi on algvormi otsimine kahtlane, sest pole selge, mida selle all mõtlema peaks, kas kõige täiuslikumat või lihtsamat varianti, kõige vanemat olemasolevat üleskirjutust või kõige tavalisemate tunnustega juttu. (Samas: 31–33)

Holbek kritiseerib eelkõige ajaloolis-geograafilist meetodit. Kuid ühe jututüübi uurimise eesmärgiks ei pruugi olla algvormi leidmine. Tasub mees hoida, et jututüübid on olemas ka rahvalike kategooriatena (nt Tuhkatriinu-lugu) ning sellised motiivikimbud, mis moodustavad kindla süžee, on üks häid võimalusi folkloristliku uurimisobjekti määratlemiseks. On ju lisaks jutustajakesksele analüüsile olulised ka juttude sisutasandil ilmnevad erisused ja sarnasused. “Tüübikeskne analüüs võimaldab kõige paremini saada ülevaadet folkloorse süžee levikust, sisust ja olemusest. Selline ülevaade annab olulisi taustateadmisi mistahes indiviidi-, detaili-, ajastu- vm uurimuste tegemiseks” (Järv 2009: 16). See, et jutustaja ning koguja roll kipuvad tüübikesksel lähenemisel tõesti pigem tagaplaanile jääma, on muidugi õige tähelepanek. Kuid arvesse tuleb võtta sedagi, et vanemate üleskirjutuste puhul on andmed nii informandi kui koguja kohta tihti minimaalsed ja ei võimalda mingeid järeldusi. Et aga ei ununeks indiviidi roll loo kujunemises, olen materjali analüüsis pikemalt peatunud isikupärase koguja Jaan Sandra juttudel.

Holbek rõhutab ka, et jutte valides tuleks arvesse võtta ka autentsust, kogumistöö ja salvestamise kvaliteeti. (Holbek 1987: 46–47) Muidugi on Holbeki soovitused asjakohased, kuid ei piisa sellest, et analüüsida üksikute heade jutustajate suurepäraste esituste kvaliteetseid salvestusi, mida on teinud professionaalne koguja. Reaalselt on arhiivides liiga palju materjali, mis nendele kriteeriumitele ei vasta. Oleks kunagiste korrespondentide suhtes ebaõiglane see materjal lihtsalt igasugustest analüüsides kõrvale jätta. Enamasti annavad mingi tausta allika- ja žanrikontekst, isegi kui jutustamiskontekst ning loo koht konkreetse jutustaja repertuaaris pole enam rekonstrueeritavad.

Tüübikeskse lähenemise üheks probleemiks on see, et varieerumine arhiivis ja reaalses kasutuskontekstis ei pruugi kokku langeda. Lauri Honko tüübikeskse lähenemise hädana välja selle, et juttude varieerumiskontekst arhiivis pole kultuurisise, varieerumine on kunstlik, nähtav ainult uurijale, arhiivitöötajale ja

analüüsijale. Selline arhiivis esile tulev varieerumine ei anna edasi folkloori reaalselt varieerumist, mida saab täheldada ainult empiirilise uurimise läbi. (Honko 2000: 8) Tavaline folkloristlik lähenemine, milles valitakse umbropsu jutuvariandid eri aegadest, kohtadest ja esitajatelt, ei aita mõista jutu tekstualiseerimist mentaalsest tekstist konkreetsete esitusolukorra variandiks. On vaja uurida tihedas korpuses esinevat orgaanilist varieerumist – tõeliselt jagatud traditsioonis esinevaid variante. (Samas: 26) Ideaalina näeb Honko välitööprojekte, mille tulemusena valmib tihe tekstikorpused. Selliste välitööde ajaline ja ruumiline ulatus ei pruugi olla ulatuslik, kuid folklooriväljenduste tihedus on suur – sama teksti kogutakse korduvalt, kas siis ühelt või mitmetelt esitajalt. (Samas: 16)

Kuid vanema pärimuse uurimisel pole võimalik tagantjärele tekitada tihedat korpust, pigem peab uurija ära kasutama kogu nappi informatsiooni, mis vanemate tekstidega kaasas käib. Risto Järv toob esile ka seda, et välitöösituatsioon iseenesest ei taga tiheda korpuse teket ning et kõiki arhiivi jõudnud tekste ühendab see, et nende kogujad on näinud ühiselt levivas pärimuslikus materjalis mõtet, nende eesmärk on olnud rahvaluulekogude täiendamine. (Järv 2005a: 37–38)

Eesti Rahvaluule Arhiivis on ligi 6000 käsikirjalist imemuinasjuttu, kogumahus umbes 20 000 lehekülge. Lisaks neile on arhiivis paarsada imemuinasjuttude helisalvestust. (Järv 2009: 13). Kõige rohkem muinasjutte on jäädvustatud Lõuna-Mulgimaalt, Viljandist, Kuusalu ümbrusest, aga eriti Kagu-Eestist ja Setumaalt. Nendelt aladelt on kogutud kõige rohkem ka mõistatusi, vanasõnu ja regilaule. Siinjuures peab arvestama nii kogumistöö kui traditsiooni enda aktiivsust. (Järv 2005a: 29)

Näiteks suhteliselt jõukal Mulgimaal levisid rahvaraamatud ja raamatumuinasjutud, Setumaal püsis arhailisem traditsioon. Imemuinasjuttude kogumise kõrgaegadeks on 1887–1898 ning 1927–1935, esimene ajavahemik seostub Hurda üleskutsega ning teine ERA asutamisega. (Samas: 29–30)

Tüübi ATU 555 eesti üleskirjutused on aastatest 1878–1980, jutu kaheldamatuks dominantalaks on Setumaa, kuid rohkem kui üks lugu on kogutud ka Tõstamaa, Kadrina, Pilistvere ja Vastseliina kihelkonnast. Tüübi ajaline ja geograafiline levik on niisiis üsna sarnane üldise imemuinasjuttude levikuga. Mida enam on mingist jututüübist arhiivis teisendeid, seda kergem on neis leida ühisjooni ja ka kõrvalekaldeid (Toomeos-Orglaan 2003: 190). ATU 555 ja sellesarnaste lugude variante on arhiivis 58, selline materjalihulk võimaldab teha nii üldistusi suuremate tendentside kohta kui piisavalt süveneda eripärasematesse arendustesse.

4.2. ERA ainese kirjanduslikud mõjutajad

Satu Apo on oma muinasjutu-uurimuse allikamaterjali piiritledes täheldanud, et mitte ükski kirjalikke allikaid selgelt kasutanud jutustajaist pole tunnistanud oma juttude pärinemist raamatust. (Apo 1995: 44) Apo peab selliseid jutte folkloriseerumisenähtuse näiteks ja ta on need oma vaadeldavasse materjali alles jättnud. (Samas: 243)

Ka Risto Järv on ERA muinasjutuainest uurides jõudnud järeldusele, et folkloristide vaatluse alt võiks välja jätta ainult dubletid, otseselt kirjandusest mahakirjutatud tekstid. Kui tekst on küll kirjandusmõjuline, kuid seda on edasi arendatud, siis peaks seda vaatama folkloriseeruva üksikinnovatsioonina. (Järv 2005a: 42)

Mõningatele kirjanduse ja rahvaluule kokkupuutepunktidele osutasin juba ATU 555 kirjanduslikke töötusi loetledes. Siinkohal on arhiiviainese ja selle eeskujude küsimus aga pikemalt avatud.

Väga tugevaks võib pidada Puškini “Kalamehe ja kalakese” mõju eesti teisenditele. Ilmselt on määravaks osutunud korduvad tõlked ning sotsiaalkriitiline toon, aga ka abielunaiste kriitika, mis teistes ATU 555 redaktsioonides nii selgelt välja ei pruugi joonistuda. Populaarne motiiv on näiteks mehe ja naise ainsa varandusena künakese nimetamine. Loo alguses kirjeldatud katkise küna juurde tagasipöördumine jutu lõpus on suure emotsionaalse efektiga. Puškini-mõjulisteks saab pidada ka selliseid jutte, kus naine loobub rikkuse ja au kätte saanuna oma mehest, kes peab mõnes kõrvalhoones hakkama saama. See, et kala lööb sabaga ja kaob veepõhja, on samuti ilmselt Puškini värssmuinasjutust mõjutatud. Eesti aineses on küll ka selliseid tekste, mille kirjutamise kõrval on ilmselt vastav värss tekst olnud²⁵, kuid enamasti on lood siiski individuaalsemate arendustega²⁶. Katkise küna motiiv on jõudnud isegi fragmentaarsetesse kaasaegsetesse tekstidesse, kus lõpuelemendina esilekerkiv katkine küna muu jutuga otseselt ei seostu: “Ja siis tahtis naine, et oleks mõisnik ja noh, naine tahtis liiga palju ja polnd muud kui lõhkine siaküna oli ainult veel seal maas.”²⁷

Ka Kreutzwaldi “Vägev vähk ja täitmatu naine” on avaldanud tugevat mõju arhiiviteisenditele. Mõjutatud juttude seas on nii selliseid, kus seoseks on peamiselt

²⁵ S 44614/35 (1) < Setu, Vilo v – Viktor Ruusamägi < Ustā Lohk (1932). (Ka Toomeos-Orglaan (2008: 79) nimetab Viktor Ruusamäed tõenäolise kirjandusmõjuliste juttude saatjana).

²⁶ Nt S 4204/9 (4) < Setu, Mäe v – Vassili Laaneots < Maria Laaneots (1928); ERA II 267 370/6 (1) < Setu, Vilo v – Maria Ilvik < Natalja Saar (1939); S 5870/7 (17) < Setu, Vilo v – Viktor Ruusamägi < Maria Laanetalu (1928); S 99813/22 (4a) < Setu, Vilo v – Tatõ Uihoaid < Hökla Haug (1935); S 113660/75 (1) < Setu, Vilo v – Paul Külaniit < Vassili Ilvik (1935).

²⁷ RKM II 156 571/3 (26) < Tori – Pille Kippar < Liisa Kümmel (1963).

soovivormel²⁸, selliseid, kus mõjusid on rohkem²⁹, kui ka selliseid, mille juures on tunda Kreutzwaldi lausestuse ja stiili mõjusidki³⁰. Mõni vähi-teisend on üsna iseseisev. On küsitav, kas nende puhul on tegu hästi folkloriseerunud raamatujuttudega või on Kreutzwaldil siiski rahvapäraseid vähi-redaktsiooni eeskujusid olnud, viimaste kohta on näiteid loetlenud Annist³¹. Tõenäolisem on siiski, et terve vähi-redaktsioon on Kreutzwaldist mõjutatud. Ka Annisti loetletud rahvapärastele elementidele, näiteks soovivormelile ja sealihale küsimisele (Annist 1966: 186), ei õnnestunud leida Kreutzwaldist sõltumatuid arhiivinäiteid. On ka jutte, kus põimuvad Kreutzwaldi ja Puškini mõjud³².

Lisaks “Vägevale vähile” on folkloori mõjutanud ka Kreutzwaldi “Helde puuraiuja”, mille sisus pole nii selgesti eristatavaid karjääriridasid. Mees saab tasu oma hea südame eest ning sellega võimaluse oma kurja naist karistada. Sellisena see käibel olnud ka rahva seas³³, kuid on ka sellel teemal loodud uusarendusi³⁴, mida seob tüübiga vaid heldeid andameid jagavate puude motiiv.

On tekste, mille fragmentaarsuses on neid raske mõista, kui ei tunne nende aluseks olevat Kreutzwaldi juttu:

Lipi ja lapi

Kord olid mees ja naine kuuma päevaga heina niitmas. Korraga naine pahandama. “Pagan võtku, mina pean iga päev rasket tööd tegema ja ei saa süüagi, mine jõe ääre ja püüa kalu!” ütles ta mehele. Mees läks. Kui ta jõe äärde jõudis, jäi ta kaldale seisma ja hüüdis: “Vennike urkas, must mees korkas.” Ja vaata imet, kohe ujunud üks must mees kalda poole ja küsinud: “Mis sa tahad?”

Mees kostnud: “Minu naine tahab kalu saada.”

“Noh hää küll, mine aga kodu, sinu soov on täidetud.”

Mees läinud kodu ja leidnud laud kaetud kala praadiga. Mõne päeva pärast läinud mees jälle jõe poole, jõe kaldal hüüab ta jälle: “Vennike urkas, must mees kõrkas.”

Must mees tuleb ja küsib: “No, mis sa tahad?”

“Minu naine tahab kuningaks saada!”

²⁸ Nt ERA II 226 282/4 (9) < Keila, Saue v – Uno Kurell < Mart Lessep, Hageri, Kernu v (1939).

²⁹ H III 6, 421/32 (1) < Tarvastu khk ja v – Jaan, Johan ja Andres Viira (1890); H III 26, 725/32 < Kroonlinn – Jaan Keller (1895); H II 34, 427 (1) < Viru-Nigula – Hans Lohk < Leenu Uudam (1892); H III 19, 164/8 (6) < Tõstamaa, Pootsi v – Gustav Anniko (1894).

³⁰ Nt E 11661/6 (7) < Tõstamaa, Pootsi v – Jakob Weltmann (1894).

³¹ H II 27 988/94 (4) < Kodavere, Pala v – Paul Rättsepp (1889).

³² Nt põimuvad Kreutzwaldi laadis hõige vähi kutsumiseks ja Puškini laadis kirjeldused sellest, kuidas naine teenijatega tapleb: E 12590/602 (6) < Helme – Jaan Karu < Ann Rebane (1894).

³³ E 21505/ 6 (9) < Rõuge – Märt Siipsen (1895).

³⁴ S 113043/52 (17) < Setu, Vilo v – Paul Külaniit < Aleksei Nurm (1935).

“Sinu soov on täidetud,” ütelnud must mees. Mees läinud kodu ja leidnud toreda lossi teenritega eest, aga naine ei järele rahule, mees läheb jälle jõele ja räägib musta mehele, et tema naine tahab Jumalaks saada. Nüüd läinud must mees vihaseks ta karjunud: “Käi kodu, kodus leiad sa sea lauda eest.” Mees läinud kodu ja leidnud sea lauda eest.³⁵

Jutu pealkiri pärineb ühest Kreutzwaldi jutust, kuid sisu on mõjutatud teisest. Soovide täitjaks pole vähk, vaid urkast välja ujuv must mees, keda kutsutakse Kreutzwaldi-mõjulise soovivormeliga. See on võluv näide sellest, kuidas kirjanduslikud eeskujud võivad jutustajaid mõjutada.

Sohbergist on väga tugevalt mõjutatud olnud Mart Keller Jõgevalt³⁶, tema loos on palju lausa sõnasõnalist tsiteerimist. Sohbergi-mõjulisi elemente (näiteks kohtumehena kõvera tee tegemine, hõbepeekrist mehele veini pakkuv abikaasa, kausist tarkuse pähe valamine) on väiksemal või suuremal määral veel mitmetes juttudes³⁷. Siinkohal tuleb siiski arvestada ka seda, et selliste elementidega jutt võis olla Pärnumaal reaalselt käibel ka enne Sohbergi kogumikus avaldamist.

Eiseni rahvaraamatute tekste leiame arhiivist, nt “Mees ja tamm”³⁸ ja “Eite-taati karudeks”³⁹ on olemas ka arhiiviteisenditena, mis kas samal või kergelt toimetatud kujul trükki jõudsid. Ilmselt just need trükiversioonid on mõjutanud hilisemaid jutustajaid, nt on „Eite-taati karudeks” olnud mõningaseks eeskujuks setu rahvalaulikule Sofia Variksoole⁴⁰ või pigem tema käest jutte kogunud Nikolai Sõrmusele, keda Toomeos-Orglaan (2008: 79) nimetab kirjandusmõjuliste juttude saatjana. Nikolai Sõrmus on mõned aastad varem kirja pannud ka Eiseni loost „Noorema venna õnn” väga tugevalt mõjutatud „Jutu säitsmest velest”⁴¹, milles on samuti olemas ATU 555 motiiv. Teine võimalik kirjandusmõjuliste juttude saatja Anna Tammeorg on samuti 1934. aastal kirja pannud Grigori Loomiku teksti, mis meenutab jälle Eiseni „Meest ja tamme”⁴².

Eiseni “Sandi vile” on pisut mõju avaldanud näiteks ühele liitüübilisele eripärasele jutule, kus soove aitab alguses samuti täita just vile⁴³. Teine motiiv samast Eiseni jutust

³⁵ E 53234 < Kursi, Puurmani v – Hilda Korp < Liisa Kuskler (1923).

³⁶ H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903).

³⁷ H II 50, 579/81 (1) < Torma, Lohusuu v – Samuel Sommer < Mai Krass (1895); H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889); E 39127/31 < Tallinn – Jaan Keller < Eduard Paarts (1899); ERA II 54, 406/9 (469) < Tartu-Maarja, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson (1932).

³⁸ E 12074/8 (1) < Kingissepp, Simititsa as < Kuusalu – Madis Odenberg (1894).

³⁹ E 35011/4 (10) < Kadrina, Hõbeda v < Constantin Kivi < Väike-Maarja, Kaarma (1897).

⁴⁰ S 92644a/55a (19) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Sofia Variksoo (1934).

⁴¹ S 37100/16 (6) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte (1932).

⁴² S 90690/3 (5) < Setu, Vilo v – Anna Tammeorg < Grigori Loomik (1934).

⁴³ S 28643/56 (4) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Marie Kütte (1930).

– talus öömaja paluva sant – on avaldanud laiemat mõju. Sellisel juhul ilmub jutu alguses pererahva juurde sant. See, kuidas sandiga käitutakse, annab märku pererahva kadedast ja ahnest meelest, millest hoolimata ühel juhul omandatakse öömaja küsinud sandi käest soove täitev vahend.⁴⁴

Selliseid lugusid, mille puhul kirjandusmõjud pole märgatavad, on ATU 555 variantide seas umbes kolmandik. Enamasti on tegu setu jutustajate omapäraste arendustega, kirjandusmõjuta juttude hulka kuulub näiteks ka suurem osa liittüüpidest.

4.3. Liittüübid

ATU 555 ei liitu kuigi tihti teiste muinasjututüüpidega, kuigi selle muinasjutu karjääririda on iseenesest üks terviklik motiiv, mida saab sellisena teiste juttudega liita. Eesti Rahvaluule Arhiivi jutud tüübist ATU 555 on liitunud järgmiste tüüpidega: 513B, 675 ja 570⁴⁵; 562, 1045 ja 1130⁴⁶; 473 ja 800⁴⁷; 675 ja 303⁴⁸; 513B⁴⁹; 1537⁵⁰, 531⁵¹. Et liittüüpe jutte on vaid seitse, võib väita, et ATU 555 on sisuliselt väga iseseisev tüüp.

Lugu, milles on liitunud mitmeid tüüpe, ei pruugi jääda eri arenduste suhtes pinnapealseks, näiteks ühe Eiseni kogu teisendi⁵² lõpp on selgelt ATU 555 vaimus välja maalitud. Soove täitev kala aitab üksikule saarele sattunud kuningal elu mugavalt ja seisusekohaselt sisse seada, andes talle söögi, elukoha ja teenijad. Kui kuningas aga soovib ilma käsutada, jääb ta oma naisega jälle kahekesi saarele palja maa peale. Jututüübile iseloomulikult saadakse just abielupaarina soove esitades õnnetuks, jutu alguses vallalisena esitatud suured soovid olid mõistlikud ja täidetavad.

Loos “Laud järveh” mille 1903. aastal on arhiivile kirja pannud Jaan Jakobson⁵³, on samuti ATU 555 element selgelt sees. Soove täidab selles loos küll isalt päranduseks saadud imeküünal, mille saamislooga ongi seotud ka jutu pealkiri. Rätsep, kes järve keskel olnud laualt küünla ära tõi, kasutas küünalt ka hetketujust lähtuvalt soovide jaoks. Näiteks muutis ta vargast kõrtsmiku karuks, milletõttu kõrtsmikust saigi esimene

⁴⁴ S 86496/508 (28) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934); S 88423 / 41 (12) < Setu, Vilo v – Grigori Karulaan < Anton Täht (1934).

⁴⁵ E 45689/94.

⁴⁶ H II 71, 319/27 (7) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1903).

⁴⁷ H I 7 399/400 (1) < Viljandi – Anton Suurkask < Reet Suurkask < [vanem õde] (1932) – selles loos on muinasjutumotiive üksteise otsa liidetud, ühtegi täielikult välja arendamata.

⁴⁸ S 119888/916 (1) < Setu, Vilo v – Anna Oinas-Tammeorg < Maria Taptal (1935). Selle loo algusmotiiv, kus kuri naine utsitab vaest meest kalale minema, meenutab ATU555t, kuid üldiselt kuulub see üsna värvika arendusega jutt teistesse tüüpidesse.

⁴⁹ S 28643/56 (4) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte (1930).

⁵⁰ S 22159/62 (6) < Setu, Vilo v – Aleks Põhi < Vassili Karulaan (1930).

⁵¹ S 37100/16 (6) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte (1932).

⁵² E 45689/94.

⁵³ H II 71, 319/27 (7) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1903).

karu. Karu endine kõrtsmikuamet põhjendavat ka, miks karud on viinamaiaid. Kuid enamik rätsepa tegusid tõid siiski kasu ühiskonnale laiemalt, rahuldades samas tema tujusid. Rätsepa peamine teene oli see, et ta põrgust hulga hingeraamatuid ära tõi ja sellega hulga inimesi põrgust päästis. Tema poeg soovis küünlalt talukohta, kus on maja, hobused, kariloomad ja õunaaed. Hiljem soovis ta juba mõisa koos viinakoja ja teenijatega, seejärel kuningaks saamist. Kuningale kuulusid kõik linnad, kuldloss klaasustega ja hõbedase õunapuuaiaga. Kui kuningas aga pulmareisilt tagasi jõudis, oli vihm tema õunapuuaiaga puruks lõõnud. Kui ka naine vastavat mõju avaldas, käsutas mees küünla põlema ning avaldas soovi jumalaks saada. Selle peale jäid mees ja naine tüübikohaselt kogu varandusest ilma ning pärast surma sai kurat küünlaomaniku hinge endale, kusjuures järgneb ka kuradi manitsus: “kui sa enne esä jälgi pitteh olõs käünü, sis olõs saa põrgust tävesde vaba ollu ja kui sa mitte selle küünledega ahnust ei oles naanu ajama, elänu parast jako ja pidänu umma esä perändust kallis, sis olõs aus inemine ollu ja armas jumala melest.”

Mõistliku ja meeletu soovija võrdlemine on oluline ka teises liitüübilises loos⁵⁴, kus kuninga väimeheks saada sooviv noormees viib vanapagana naise sõrmest ära soove täitva sõrmuse. Ta ise kasutab seda vaid selleks, et soovida lossi ümber ilusat aeda kõikisuguste lindudega ning kutsuda enda juurde vana sõber, õpetaja ja nõuandja. Vana kuningas kasutas sõrmust rohkem: “Tuu kuningriik läts suurõst ja vägeväst, tuuperäst säääl ol’ soovisõrmus. Midä taheti tuud saadi. Säääl aga juhto, et vanalõ kuningalõ sai kõiki viländ ja timä tahtsõ Jumalast. Ja siis kattõ sõrmus nii kui tina tuhka ja vana kuningas kuule ka ar.” Kuid vana kuninga surm ei takistanud õnneliku elu jätku, pigem isegi aitas sellele kaasa.

Sama jutustaja on esitanud ka teise mõningal määral Eiseni-mõjulise jutu⁵⁵, kus jutu põhiosa moodustab tüüp ATU 531. Noorem vend saab heinakuhjasid valvates endale ja oma seitsmele vennale hobused. Tal veab ka metsas puid raiudes, sest ta leiab soove täitva puu. Puult saab ta veel ühe hobuse saaniga. Ta hakkab isa eest hoolitsema ning elab rikkalt ja mugavalt. Et ta rikub puu käsku, jääb ta ainult hobusest ilma, muidu toob soove täitev puu talle ainult head.

Ühes loos on kirjeldatud taati, kes on väga “ondsa miis”, kuid kes elas oma naisega väga vaeselt. Et tema eit tahab ühel päeval kuningaks saada, taat juhatab ta mere äärde

⁵⁴ S 28643/56 (4) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte (1930); see, et soove aitab täita vile, võib olla mõjutatud Eiseni “Sandi vilest”.

⁵⁵ S 37100/16 (6) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte (1932). Eeskujuks on Eiseni “Noorema venna õnn” (Eesti ennemuistsed jutud. Tartu: G. Roht, 1920, lk 109–112, esimene trükk 1911).

seda kalalt soovima, kuid naine ei saa valitsemisega hakkama ning taastub algne olukord. Kuid taat, kes “oll väiga vikur”, tegi puust eidekese, pani ta seina äärde seisma, munakorv käes. Munakaupmees ei saa puust eidekesega suheldud, eit lüüakse pikali ning taat annab kaupmehe kohtusse naise tapmise eest, see saab siis kolmekuise vangikaristuse⁵⁶.

4.4. Piir muinasjutu ja muistendi, reaalse ja fabuleeritu vahel

ATU 555 on antimuinasjutuna piisavalt erilaadne lugu, et jutustajate teadvuses mingil määral muistendiga seostuda. Selles alapeatükis vaatlengi, kuidas tegevuse lokaliseerimise või rahvausundisse kuuluvate elementide kasutamine kaugendavad mõningaid ATU 555 variante muinasjutužanrist.

Üks tüübile omaseid elemente on see, et lõpus saab ahne abielupaar karistada. Taastub algne olukord või toimub moondumine mõneks loomaks. Enamasti muutuvad mees ja naine karudeks või sigadeks. Puuredaktsioonile omaste tekkemuistendiliste elementidena on tavalised karuks moondamine (Aa US 41) või põhjendus, miks puud ei räägi (Aa US 75). Kui seaks muutumine on omane peamiselt vähi-redaktsioonile ja moondumine on lihtsalt karistus liiga suurte soovide eest, siis karuks muutumisega võib tihedamini, kuid mitte alati, kaasneda tekkemuistendilise elemendiga lõpp – karud ongi tekkinud sellise kirjeldatud sündmuste tagajärjel⁵⁷. Jutustaja seob tekkemuistendilise elemendi ka ütlusfolklooriga: “Sellepärast öelda: karu on ahnest inimesest loodud.”⁵⁸

Tekkemuistendiliseks elemendiks võib pidada ka sugudevaheliste võimuhete põhjendust: “Sest ajast saadik ei võeta naiste nõu ja tahtmist kuulda, vaid meeste rahva voli peab alati üle naise käima.”⁵⁹ Nii põhjendab eelnenud lugu meeste võimu naiste üle.

Reaalsusega jutu sidumise viise on peale tekkemuistendi veel. Näiteks on loo lõpus viidatud karistatud abielupaarile kui reaalsele kunagi elanud inimestele: “Mees läinud linna, ja nad saanud kuninga trooni pealt välja lükatud, rahvas kõnelenud et nad surmani pärast kerjates oma elu päivi edasi elanud, selged tõendused puuduvad.”⁶⁰ Jutustaja nõuab selgeid tõendusi selle kohta, mis abielupaariga sai. Pole võimalik ajaliselt distantsilt öelda, kas see on irooniline ja muinasjutužanri parodeeriv märkus või katse

⁵⁶S 22159/62 (6) < Setu, Vilo v – Aleks Põhi < Vassili Karulaan (1930).

⁵⁷ Vt nt E 12074/8 (1) < Kingissepp, Simititsa as < Kuusalu – Madis Odenberg (1894); E 39127/31 < Tallinn – Jaan Keller < Eduard Paarts (1899); ERA II 54, 406/9 (469) < Tartu-Maarja, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson (1932) ; H III 30, 813/20 (13) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1902). ; H II 50, 579/81 (1) < Torma, Lohusuu v – Samuel Sommer < Mai Krass (1895).

⁵⁸ E 12074/8 (1) < Kingissepp, Simititsa as < Kuusalu – Madis Odenberg (1894).

⁵⁹ E 2186/92 (81) < Risti, Nõva v – Juhan Holts (1892).

⁶⁰ E 2186/92 (81) < Risti, Nõva v – Juhan Holts (1892).

abielupaari reaalsusega siduda.

Muinasjutud avavad usundilist maailmapilti vaid teatud piirini. On neis ju reaalsed rahvausundilised praktikad põimunud fabuleerituga. Vähestel muinasjutuelementidel paistab olevat seos elava rahvausuga. Osad on rahvausust kadunud, aga suur osa pole sinna ilmselt kuulunudki. (Röhrich 1991: 57) Siiski on usundiline maailmapilt üks osa sellest reaalsusest, milles jutustajad elavad – mingil määral kajastub see ka fiktiivsetes narratiivides. Nii näiteks on eesti alade ühe populaarseima muinasjutu “Kurat saunas kosimas” (ATU 480A) taustaks rahvausundiline kujutelm sellest, et liiga hilisel õhtutunnil saunas käia on ohtlik. Mõnede jutustajate teadvuses on see jutt niisiis pigem hoiatava, muistendliku loo kategoorias, hälbides sellega muinasjutulikkusest. Kuid selline žanriline hägusus pole süžee populaarsust vähendanud, just vastupidi. Ka ATU 555 mõned variandid on hoiatusmuistendilise laadiga. Just hiiepuuga teisendites on piir muinasjutu ja muistendi vahel mõnikord vaid aimatav.

Hiiepuu-motiiv ongi alust andnud sellistele lugudele, kus muinasjutu ja muistendi vaheline piir pole selge. Toon ära ühe sellise tervikteksti, et illustreerida kohapärimuse, usundilise-muistendilise materjali, tasu-ja-karistus-tüüpi muinasjutu ja ATU 555 põimumist.

Hiitest on mõndagi räägitud, nüüd on nad aga kadund on veel talude nimedeks mõnes kohas. Pühaku külas on talu nimi Hiiepõldma, enne olnud seal hiietukk või metsatukk pühahiiepuudega, hiljem põlluks tehtud, nimetati siis hiiepõldma. Jalase külas on üks talu Hiie, teine Hiimatsi, kolmas Hiieotsa ka nimetatakse Hiietse. Hiied olid pühad metsad kus jumalad elasid hiiepuud ei tohtind raiuda, jumal elas selle sees. Lapsepõlves rääkis mu vanem õde mulle ühest pühast hiiepuust, olen selle aga nii ära unustand, et kuidagi ei tule enam meele, umbes nii mäletan, et üks vaene mees kes kuskilt puid pole saand, läind hädaga hiiepuud raiuma, jumal tulnd välja ja keeland raiumise, vaenemees rääkind oma häda ja jumal oli talle midagi annud, aga mida, seda ei mäleta enam sugugi, rikas mees läind ka seda kuuldes hiiepuud raiuma, teda oli jumal karistand, ei mäleta kuidamoodi.

Hiied olid pühad kohad kus ohverdamas ja palvetamas käidi haiguste vastu abi otsiti ja kõik õnnetused ja hingehädad käidi hiiepuudele rääkimas, sealt leidsid troosti ka kõige viletsamad ja põlatumad.⁶¹

Kuigi žanriliselt raskestimääratletav, on selline eri liikidesse kuuluva materjali

⁶¹ ERA II 58, 315/6 (40) < Märjamaa – Emilie Poom < [vanem õde] (1932).

liitumine üsna loomulik.

Muidugi võib ka spekuloida, milline roll on hiiepuudel soovitajana. Muinasjuttudesse kui usundilise ainese allikasse tasub suhtuda väga ettevaatlikult, kuna usundiline taust jääb muinasjutus fabuleeriva jutuarenduse varju. Hiiepuu võis sääraseid jutte kasutavale kogukonnale olla nii usundiline reaalsus, muinasjutumaailma kuuluv huvitav ja imepärane element kui ka raamatust (nt Sohbergilt) laenatud kujund. Et teised tüübiomased soovitajad – kala ja vähk – pole seotud otseste usundiliste praktikatega, vaid eksisteerivad narratiivis peamiselt esmase toiduvajaduse rahuldamise allikana, on puu kui kütteallikas mõistetav paralleel, eriti olukorras, kui levinuim peategelane on mees ning kalad ega vähid ei paku siinmail suuremat toidulisa. Meie kliimas on küttevarud elatusvahendite seas sama olulisel kohal kui korralik toit. Toidu ja kütte hankimine kodupiiridest väljaspool on meeste ülesanded. Puud ja toit on seega mingil tasandil üksteist vabalt asendavad elemendid ja muinasjutupuust ei tasu usundilist algupära otsida.

Küll aga on mõned ERAs imemuinasjutuks liigitatud tekstid oma iseloomult pigem meelelahutusmuistendid. Nii on tüübimääratluse ATU 555 saanud lugu vabadikust, kes ei saa puu raiumisega hakkama – tema peremees on nõid.⁶² Samuti pigem muistendiline on lugu kütist, kes saab oma osavuse eest püssi, millega kõigile lindudele pihta saab lasta.⁶³

Hiiepuuga teisendid⁶⁴ on enamasti Sohbergi tekstist mõjutatud. Kui raiutava puu liik on mainitud, on see tavaliselt tamm. Kuigi rahvusromantilised kujutluspildid on seotud hiite kui Taara tammikutega, pole põhjust selliseid ideekomplekse just tammest kui pühast puust pidada tõelise rahvausundiga seotuks. Et tekstides⁶⁵ on juttu tammest, võib jällegi pidada pigem Eiseni jutu “Tamm ja mees”⁶⁶ mõjuks.

Kuid oluline võib olla ka lihtsalt puu esteetiline mõju, näiteks “Ühe sauna ees kasvis ennemuiste ilus niinepuu. Sauna mehel oli niinepuu üle alati häämeel ja tihti püha

⁶² E 24767/72 (2) < Kõpu, Kihu – J. Koord (1896).

⁶³ EKS 4°, 4 494/5 (60) < Pilistvere – Hans Gerretz (1878).

⁶⁴ Sohbergi mõju on kindlasti olemas kahes hiiepuuga teisendis: H II 68 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903); H II 19 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889). Kaudset Sohbergi mõju võib aga eeldada ka kahes järgmises püha puuga teisendis: ERA II 54 406/9 (469) < Tartu-Maarja, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson (1932); H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903).

⁶⁵ Eiseni rahvaraamatu teksti aluseks on järgmine lugu: E 12074/8 (1) < Kingissepp, Simititsa as < Kuusalu – Madis Odenberg (1894); veel on soovitajaks tamm näiteks järgmistes lugudes: S 90690/3 (5) < Setu, Vilo v – Anna Tammeorg < Grigori Loomik (1934); S 86400/23 (22) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934) (viimases näites osutub tamm küll pühaks Peetruseks)

⁶⁶ Eisen, Matthias Johann 1895. Tamm ja mees. – Rahvaraamat 5, lugu nr 30, lk 72–74.

pääviti istus ta halja oksade all.”⁶⁷ Selle puu raiumine häda sunnil teeb mehe kurvaks. Enamasti kasvab puu aga lihtsalt metsas ning on oluline lihtsalt kui (kütte)puidu allikas.

Jaan Sandra kirjapanekus on jutustaja soovitaitmise võimet ja salapärast kuldkrooniga mehikest pidanud omaseks pühadele puudele: ““Kaeh, sändse muudu omma jutu mii lautsi pühhist puist. Näih või egäh üteh uma kuldkrooniga mehekene seehn ellä. Selle omma nimä ka suurih kiroh üleväh.” Nii lõpõtas Setuvelt umma juttu.” Sama jutt ka algab pühade puude teemaga, mis moodustab muinasjutule omalaadse raami: “Egal suurõmbal Setu küläl om uma suur ja tähtsa lautsi puu, kes näil jo “vanoh kirohki üleväh umma,” niigu naa mitmõlt puult mullõ tõendanu omma, ja tuud esi ka kimmähe uskva. Niisugunõ suur, vana kuus vai petäi om näil iks inämbüsi siäl puul, kost tii kerigu ja kalmõhtõ poolõ lät. Ütest niisugutsõst pühäst lautsi pedäjast om ka all olõv vana jut, midas mullõ üts Pööni küla Setu - Temme Petrovits - järgmäsejt jutustap: “Nää illos veli, arvat sa sis et mii lautsi püha pedäjä vai kuusõ muis puis omma?””⁶⁸

Lokaliseeritud on tegevus kolmes jutus, millest kaks kuuluvad väga sarnaste sama koguja lugudena kokku, moodustades ühtse terviku. Neis⁶⁹ läheb loo alguses kass Petserisse. Ühes ATU 555 variandis on loo alguses mainitud Aiba küla, kus abikaasad elavad⁷⁰. Jutu on kirja pannud viienda klassi õpilane, see on osa tekstikogust, mille ta saatis kohamuistendite kogumise võistlusele. Tekst on pisut Kreutzwaldi-mõjuline, kuid huvitavate, individuaalsete detailidega. Ka Petserit mainivate juttude taga võib eeldada mingisugust kirjanduslikku eeskuju või siis väga hea jutustaja suurepäraselt esitatud juttu, mis sellisena 1930. aastatel Setumaal levinud oli. Arhiivi registris on kahtlustatud koguja omaloomingut. Kuid mõlemat juttu iseloomustavad ka ilusasti väljaarendatud detailid. Niisiis on kindel lokaliseerimine käesoleva jututüübi puhul seotud kirjandusliku eeskujuga ja oskusliku detailitunnetuse põimumisega.

Eesti juttudes pole peategelastel nimesid. Ainus lugu, mis on pealkirjastatud tegelasnimedega “Lipi ja Lapi”⁷¹ ei kasuta neid nimesid tekstis. Nimede kasutamine on ilmselt laen Kreutzwaldi jutult “Lopi ja Lapi”, mis põhineb tüübil ATU 750. Sarnasused tüüpide ATU 555 ja ATU 750 vahel on märgatavad: mõlemad räägivad abielupaarist, kellel avaneb võimalus esitada soove. Kummaski jutus ei too need soovid aga õnne,

⁶⁷ H II 50, 579/81 (1) < Torma, Lohusuu v – Samuel Sommer < Mai Krass (1895).

⁶⁸ H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903).

⁶⁹ S 107842/55 (38) < Setu, Vilo v – Anna Oinas-Tammeorg < Odö Hunt (1935) ja ERA II 154, 140/51 (21) < Setu, Vilo v – Anna Tammeorg < Vassä Linnaste (1937).

⁷⁰ ERA II 226 282/4 (9) < Keila, Saue v – Uno Kurell < Mart Lessep, Hageri, Kernu v (1939); (H)aiba küla ongi Hageri kihelkonnas Kernu vallas.

⁷¹ E 53234 < Kursi, Puurmani v – Hilda Korp < Liisa Kuskler (1923).

vaid peategelased peavad loo lõpus hakkama saama olukorraga, kus neil on olnud võimalus saavutada kõik, kuid nad ei oska seda kasutada. ATU 750 kuulub kataloogis legendiliste muinasjuttude alla. Kreutzwaldi "Lopi ja Lapi" süžee ei pärine eesti folkloorist, see ise on kirjandusmõjuline tekst. (Annist 1966: 132)

Žanripiire ähmastab ka seos usundilise reaalsusega, mida representeeritakse jumala ja pühakute nimetamisega. Peatükis 1.3 mainisin žanriprobleeme, mis ATU 555ga tekkisid. Üks võimalus oli seda klassifitseerida legendilise muinasjutuna. Eesti aineses paistab siiski enamasti, et moraal on pigem üldinimlik, suures osas juttudest tahab peategelane saada kuningaks⁷², st ilmalikuks valitsejaks. Legendilise jutu laadi on mõnes esituses siiski tunda. Nii on jumalaks saamine mõnel juhul kristliku või monoteistliku iseloomuga, näiteks manitseb vähk liiga ahnet meest: "Kõiki võib inimeses soada aga mitte Jumalaid, neid ei jõe enam kui üks"⁷³. Naine on soovinud saada ka inglise⁷⁴, mõlemat abikaasat hõlmava soovi puhul on soovitud saada Maarjaks ja Pühaks Nikolauseks ("mine küüsü kuld kala kaest minno ja pühamaarjast ja hinnast Migulast")⁷⁵ või Maarjaks ja jumalaks⁷⁶.

Usundilise maailmapildi kõige huvitavam näide on vast siiski Nasta Kõiviku 1934. aastal jutustatud "Puu kõnõlõs mehega"⁷⁷, milles kõnelev ja soove täitev puu osutub tegelikult Pühaks Peetruseks. "Tuu tamm olõs tamm, a' oll pühä Piitrus, timä pruumõ inemist ku ahnõ tää omm. And jõ mehele mõisa käte suurõ ja koh võidsõ miis ellä hüüämeelega ja tehnädä Jumalat, a' timä näet tahas viil ellä, tahtsõ kõõ korgõpa ja korgõpa ja sai ka timä korgõpa kõõ, mis vuur tuu koti täüs rahha, a' jövvas õnnõ inäp esi minnä korgõpa, muido tää naanu elo ao vaest säält rahha kandma kodo ku jõudnu, a' Peetrusõl läts ulli ja ahnõt inemist halõhõst ja saat surma ja and nää surmalõ, näide hinge saije kull taivahe kõigil, selle õt Piitrus saat es surma näile inne aigu selle pidi viimä ka näide hinge taivahe."

Niisiis avaldub selles jutus kristlikult andestav sisu ka jutu lõpus, kus ka ahnete inimeste hinged viiakse taevasse. Meenutame, et Peetrus, kes on ka kalameeste kaitsepühak, on selles jututüübis Prantsusmaal ja Itaalias üsna tavaline soovitaitja olnud.

⁷² H II 47, 553/6 (1) < Tõstamaa, Pootsi v – Jaan Jaagoschmidt (1894); H II 50, 579/81 (1) < Torma, Lohusuu v – Samuel Sommer < Mai Krass (1895); H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903); H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889); E 39127/31 < Tallinn – Jaan Keller < Eduard Paarts (1899); H III 19, 164/8 (6) < Tõstamaa, Pootsi v – Gustav Anniko (1894); E 35233/5 (4) < Kadrina, Tõdva-Kõnnu ms – Joh. Schneider < M. Reimann (1897).

⁷³ H II 27 988/94 (4) < Kodavere, Pala v – Paul Rättsepp (1889).

⁷⁴ E 2186/92 (81) < Risti, Nõva v – Juhan Holts (1892).

⁷⁵ S 5870/7 (17) < Setu, Vilo v – Viktor Ruusamägi < Maria Laanetalu (1928).

⁷⁶ H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903).

⁷⁷ S 86400/23 (22) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934).

(Liungman 1961: 162). Puuredaktsioon, mis on omane Rumeeniale, Baltikumile, Soomele ja Põhja-Rootsile, ei ole enamasti pühakutega seotud. On huvitav, et Lääne-Euroopa kalamehe-teisendite püha Peetrus on jõudnud ka siia. Et luterlikel eestikeelsetel aladel pühakutest tegelastega jutud ei levinud, on üsna mõistetav.

Setumaa legendilaadseid muinasjutte uurinud Katrin Alekand märgib, et Setumaa populaarseim pühak oli Püha Nikolaus, kes mitmel puhul esineb ühe tüübi muinasjuttudes Kristusega samas rollis. Peetrus ja Paulus esinevad aga tavaliselt jututüübi eri variantides, asendades tavalisemaid pühakuid, kelleks on Jüri, Ilja või Nikolaus. (Alekand 2001: 10)

4.5. ATU 555 dominantala Setumaa omapärased lood

Selgelt on loo dominantalaks Setumaa, kust on kirja pandud üle kahekümne teisendi. Täpsem teisendite arv sõltub sellest, kas teatud liittüüpe või erilisi redaktsioone pidada ATU 555 variantideks. Eda Kalmre nendib “Tuhkatriinu” (ATU 510A) eesti teisendeid analüüsides, et Setumaa lood eristuvad ülejäänud Eesti variantidest. Seal liituvad näiteks analüüsitud tüübile sellised teisendid, mis mujal selle tüübiga ei kontamineeru. Samuti on setu teisendites omapäraseid, ainult sellele piirkonnale omaseid motiive. Setu juttudes on kõige rohkem lokaalset koloriiti talupoegliku olustiku näol. (Kalmre 1989: 143) Kõik need tähelepanekud kehtivad ka ATU 555 puhul.

Setumaal on kõige levinum kala-redaktsioon, mida mujal Eestis leidub vaid paaris kohas, näiteks üks 1980. aasta kaasaegsete elementidega jutt Setumaa lähedal Räpina kihelkonnas⁷⁸, fragmentaarne kirjandusmõjuline tekst on 1963. aastal kirja pandud Suure-Jaani kihelkonnast⁷⁹. Pikem ja kujundirikkam on Risti⁸⁰ kihelkonnast kirja pandud kalaredaktsioon. Kalaredaktsioon on ka kõige altim liituma teiste jututüüpidega, kuid on keeruline öelda, kas see jututüüpide liitmine näitab lihtsalt setu jutustajate omapära või on kalaredaktsioon kõige rahvapärasem ja seega varieerumisaltim. Võib arvata, et teised redaktsioonid on sagedamini kirjandusmõjulised ning raamatutekste jutustatakse ümber, kuid ei liideta teiste tüüpide ja motiividega.

Ülejäänud Eestis on levinud enamasti vähi- ja puuredaktsioonid, millest vähemalt esimesed on kirjandusmõjulised. Suhteliselt rikkamas ja kõrgema haridustasemega piirkonnas Viljandimaal on vähiteisendeid üsna palju, enamasti võib nende puhul täheldada Kreutzwaldi mõju. Puu-redaktsioon on levinud üle Eesti, kõige rohkem on

⁷⁸ RKM II 348 192/4 (5) < Räpina < Setu – Erna Tampere < Aleksandra Padumäe (1980).

⁷⁹ RKM II 156 571/3 (26) < Tori – Pille Kippar < Liisa Kümmel (1963).

⁸⁰ E 2186/92 (81) < Risti, Nõva v – Juhan Holts (1892).

puu-redaktsiooni näiteid Pärnumaalt. Pärnumaal tegutses ka Martin Sohberg, kelle “Talumees ja puuvaim” võib olla just selle piirkonna juttudest mõjutatud. Kuid Sohbergi loo mõju on tunda ka mujal Eestis kirja pandud lugude juures, seal võib kindlamalt väita, et tegu on kirjandusmõjudega. See, et puuredaktsioone on üle maa, võiks aga siiski näidata, et sellel redaktsioonil on mingi vanem kihistus. On soove täitev puu ju Ida- ja Põhja-Euroopale üldiselt omane. Puuredaktsioon on levinud ka näiteks maride seas, nagu näitab 1894. aastal Walter Andersoni kirjapandud teisend (Anderson 1935: 11–13)

Setumaast kui selgest dominantalast tasub aga rääkida ka pikemalt, seostades jutumaailma setu alade sotsiajalajaloolise reaalsusega. Samuti tasub pisut pikemalt peatuda Jaan Sandral kui isikupärasel kogujal.

Setumaa on huvitava folklooripärandiga ja kultuuritraditsioonidega piirkond, mille ajalooline areng on ülejäänud Eestist mõnevõrra erinenud. Pärisorjuse kaotamine toimus Setumaal vene mudeli järgi. 1861. aastal vabastati mõisatalupojad, 1866. aastal riigitalupojad (kunagised kloostritalupojad), keda setude seas oli esimestest rohkem. Talupojad vabastati koos hingemaaga, kogukond säilis. Kogukondlik maakasutus pärssis isiklikku initsiatiivi ja majanduslikke uuendusi, üldse põllumajanduse arengut. Stolõpini reformid polnud Setumaal edukad. Väheviljakad põllumaad ei suutnud kõiki ära toita, kuid asustus oli tihe. Põllumajandustehnika oli primitiivne, karjakasvatus madalal tasemel, nappus oli heina- ja karjamaadest. (Jääts 1998: 29)

Setu kalaredaktsioonide rohkuse taustal on huvitav, et Pihkva järve äärsed setud ei püüdnud ise kala, seda osteti kalapüügiga tegelevatelt venelastelt (Luts 2008: 108). Setude seas arvati, et mitte ainult kalur ei püüa kala, vaid ka kala kalameest, seega oli kalapüük ohtlik ala. Kala saadi Pihkva rannalade venelastelt peamiselt vahetusena põllusaaduste vastu. (Jääts 1998: 29) Nii ei samasta setu jutustajad ennast ATU 555 kalamehega, see elukutse on omane samade alade venelastele.

Äraelamiseks tegeldi põllumajanduse kõrvalt käsitööga. Naised ketrasid villast ja linast lõnga ning tegid perele riideid, mehed valmistasid lauanõusid, vankreid ja mööblit. Käidi ulgu- ja hooajatöödel majanduslikult arenenumas Eestis. Tasu maksti setudele osalt rahas, osalt natuuras (toiduained, vili, riided). Kohalikud vene talupojad, kellel polnud keelebarjääri, suundusid teenistust otsima ida poole, Pihkvasse ja Peterburi. Setu rändkaupmehed tegelesid Lõuna-Eestis pottide müügiga ja otsisid Räpina paberivabrikule kaltse kokku. Samuti ostsid rändkaupmehed vanu hobuseid, viimaseid nii oma tarbeks kui ka selleks, et müüa liha Vastseliina vabrikule, kus sellest

väetist toodeti. (Jääts 1998: 28). Müüdi ka sibulaid, kurke, mett ja kalu. Mehed käisid talvel Eestimaa kaugemates kihelkondades lina töötlemas, lapsed ja noored tegid Võrumaa taludes juhutöid. (Sarv 2000: 14) Reisiv elulaad andis rohkesti jutuvestmisvõimalusi ning rikastas repertuaari.

Kirjaoskus oli setude seas vähelevinud. 19. sajandil olid Setumaal vaid venekeelsed algkoolid. Kirjaoskajaid 1897. aastal oli 7,6% (Liivimaa kubermangus oli see suhtarv ligikaudu 80%). 1909. aastaks oli Setumaal kümmekond kihelkonna- ja semstvokooli, kus õppisid setusid. Umbes viiendik setudest omandasid kirjaoskuse vene keeles. Eestikeelsetesse koolidesse ei pandud lapsi kuigi tihti, seda usulistel põhjustel. Venekeelne kool oleks usu poolest sobinud, aga enne sinna saatmist saadeti laps venelaste juurde karja või teenima, et keelt õppida. Koolikohustus puudus. Rahva põhiosa oli kirjaoskamatu. (Jääts 1998: 30) Nii on setu varasemate juttude juures vähe põhjuseid rääkida otsestest kirjanduslikest eeskujudest. Kaudsemalt võisid sellised eeskujud siiski olemas olla, arvestada tuleb näiteks ka seda, et kirjaoskajad võisid teistele raamatuid ette lugeda.

Eesti Vabariigi koosseisu läinud Setumaa elatustase oli Eesti madalaim. Ka oli Petserimaa agraarseim maakond, kus ometi elanikud olid hädas pideva maapuuduse tõttu. Maareform aastatel 1923–27, millega kogukonnamaad taludeks krunditi, tõi selles osas kergendust. Taludes oli peamine oma pere tööjõud, palgalisi oli vähe. Maa oli kallis, kuigi mullad olid viletsad. Setud kogusid raha ja ostsid ka mujal Eestis talusid. Kõõgiviljakasvatus (sibul, kurk, kapsas) oli võrreldes muu Eestiga suhteliselt arenenud, nagu ka mesindus. Oluline müügiartikkel oli lina. Karjakasvatus oli kehval järjel. Lisaelatusaladeks oli metsamarjade ja seente korjamine ning käsitöö, jätkus rändkaubitsemine. Jätkuvalt käidi Eestisse sulaseks, teenijaks, hooajatöödel, ehitustöödel, karjas. Kalastus püsis endiselt rannakülade venelaste käes. Tööstus oli vähearenenud, esines vaid väiketööstust (selles oli 1922. aastal hõivatud kõigest 2,7%, mis võrreldes muu Eesti 15,2%-ga on vähe), kaubanduses oli hõivatud 1,6% elanikkonnast. Koolikohustust ei täidetud kuigi edukalt. Jumalateenistused toimusid eesti keeles, leidis aset teatav sekulariseerumine. Muu Eesti suhtus setudesse kui pigem rumalasse ja vähearenenud rahvakildu. (Samas: 41–53)

Kool oli üks peavahendeid setude lähendamisel eestlastele. Koolis oli käinud ja kirja tundis 1922. aastal umbes iga teine setu. Haridust anti vabariigi ajal eesti kirjakeeles, kuigi oli ka arvamusi, et kui on vene usk, peaks olema ka venekeelne kool. (Samas: 30) 1930. aastateks oli välja kujunenud funktsioneeriv koolivõrk ning rahva usaldus koolide

ja õpetajate vastu oli tõusnud (Samas: 47–48). Enamik ATU 555 setu variantidest on kirja pandud just 1930. aastatel, nende juures on tunda kirjanduslikke eeskujusid, peamiselt Puškini mõjusid. Võib muidugi ka olla, et setu jutustajaid on mõjutanud hoopis Puškinile eeskujuks olnud vene rahvajutt, kuid mõne variandi puhul on tunda isegi vene suure luuletaja lausestuse mõju.

Varasemad kirjapanekud setu rahvajuttudest on üsna napid, üsna vähe jutte on nii Jakob Hurda kui Matthias Johann Eiseni kogudes. Hurda korrespondendiks oli aga näiteks Jaan Sandra, kes on kirja pannud ka kaks varianti tüübist ATU 555. Suurim hulk setu rahvajutte on Sommeri kogus. Töö tasustamise süsteem tõi kaasa dublettide rohkuse: sama jutuvarianti võis koguja korduvalt saata eri jutustajanimede all. Mahakirjutusi trükiallikaist ja individuaalset loomingut saadeti vähem. Mõned kogujad on ilmselt ka omavahel materjali vahetanud. Jutustaja võis kord kuulnud loost ka ise variante luua. (Salve, Sarv 1987: 5–7)

Setu rahvajuturepertuaari puhul on esile tõstetud, et mujal Eestis on esikohal muistendid, Setumaal aga muinasjutud. Seda saab tõlgendada muuhulgas kogumistöö omapärana. Muinasjutud on üldiselt haruldasem ja eelistatum žanr ning muistendite kogumine nõuab palju suuremat käsitlemisaktiivsust. Sommeri kogus on muinasjutte teistest jutužanridest rohkem ka seepärast, et muinasjutud on keskmiselt pikemad kui muistendid, maksti aga lehekülgede eest. Professionaalsete kogujate töö tulemusena on aga muinasjuttude kõrval arvukalt esindatud ka teised jutužanrid. (Samas: 10)

Kaks ATU 555 vanemat üleskirjutust setu aladelt on Jaan Sandralt. Sellel kogujal on eesti folkloristikas ambivalentne roll – ühelt poolt on teda hukkamõistvalt paigutatud “elukutseliste võltsijate” hulka, teisalt on aga tema üleskirjutused hinnatavad omaette edasiarendustena. Kuni helisalvestuste kasutuselevõtmiseni oligi suur osa jutu sõnastusest tegelikult kirjapanija oma. (Järv 2004: 277)

Hagu näitab, et rahvaluule kuulmiseks oli Sandral külarätsepana palju soodsaid võimalusi, õmblustöö taustaks kuulis ta kõike, mida peres räägiti. Kuid rätsepatööks pidi ta ära kasutama kogu valge aja ning Hagu ei pea usutavaks, et Sandra oleks kulutanud oma tööandjate kallist lambiõli millekski muuks peale õmblemise. Seetõttu on tõenäoline, et sagedasti sai Sandra mitmel päeval kuulnud lugusid kirja panema hakata alles kodus, siis juba mälule tuginedes. (Hagu 2004: 14)

Jaan Sandra oli rahvaluule suurskoguja, tema kirjapandud imemuinasjutud moodustavad mahuka osa ERA imemuinasjuttudest – Sandra kirjapandud imemuinasjutte on umbes kakssada, kuid need on keskmisest pikemad, nii et umbes iga

kaheksas lehekülj meie muinasjutuvaramust on Sandra kirja pandud. (Järv 2004: 278)

Järv loetleb Jaan Sandra juttudele iseloomulikke elemente: need on keskmisest imemuinasjutust umbkaudu kolm korda pikemad, jutud algavad pikema taustakirjeldusega või on neile omane lausa täiesti ebarahvapärane aktiivne algus *in medias res* laadis. Tekstid on emotsionaalsemad ja kirjeldavamad, hüperboliseerivamad kui teiste kogujate muinasjutud. Sandra juttudele on iseloomulik muutuv tempo, vaheldusrikkus. (Järv 2004: 278–282) Sandra stiilile on omane ka ratsionaalsus – ta seletab üle asju, milleks poleks ehk tarvidustki, sest muinasjutt ei pea olema loogiline, põhjuslikult ja psühholoogiliselt seletatud (Samas: 285) Et paberile pandud jutt oleks sama mõjuv kui suuline esitus, võttis Sandra kasutusele kompenseerivad vahendid. Žeste, miimikat, imiteerimist ja pause pidid asendama lõbus ka sorav rahvakeel, detailsed kirjeldused ja pisiseigad jms. (Hagu 2004: 15) Sandra jutud on stiililt küll rahvapärasusest kaugel, kuid tüübitasandil on need rahvaehtsad (Salve, Sarv 1987: 16).

Sandra on kirja pannud sadakond eri imemuinasjutu tüüpi (Järv 2004: 278), selliste arvukate üleskirjutuste puhul on paratamatu, et ta on üht süžeed kirja pannud mitmel korral. Sellistel puhkudel võis Sandra sama juttu korduvalt kirja pannes lugu natuke muuta ning omistada teisele jutustajale, tekstide võrdlemine viib järeldusele, et korduvad detailid on kirjapanija looming, mitte üksteisest ajas ja ruumis kaugel asetsevate jutustajate omad. (Samas: 283)

Juba 1960. aastatel on Ülo Tedre selgitanud, et kuigi Jaan Sandra üleskirjutatud muinasjutud pole folkloorilähedasemad kui Kreutzwaldi “Eesti rahva ennemuistsed jutud”, on need analüüsimist väärt, sest need pole Kreutzwaldi juttudest kuigivõrd halvemad. (Tedre 1965b: 656) Hoolimata oma isikupärasest laadist on Sandra jutud siiski folkloorsed. Kui Kreutzwaldi sai võrrelda rahvaliku suurjutustajaga, kes ainekult vastavalt oma ideedele ja eesmärkidele modifitseerib, siis Jaan Sandra puhul on võrdlus rahvaliku jutuvestjaga veel õigustatum. Siiski on Sandra laadis jutud rahvalikkusest kaugemal kui nii mõnedki trükitud avaldatud muinasjutud. Toomeos-Orglaan on võrrelnud Jaan Sandra ja Martin Sohbergi jutte ning väitnud, et kirjanduslikuma laadiga Sandraga võrreldes on Martin Sohberg kindlasti rahvalikum (Toomeos-Orglaan 2008: 53). Siiski on kaks Sandra kirjapandud ATU 555 setu teisendit väärtuslikud juba seetõttu, et on vanemad setu alade tekstid vastavast tüübist. Sandra teisendid on pikad ja huvitavate detailidega, pakkudes lugemisrõõmu praegugi. Üks Sandra tekstidest kuulub

puu-⁸¹, teine kala-redaktsiooni⁸².

Lool "Lautsi püha petäi" on raamjutustuse-laadne sissejuhatus ja kokkuvõte, mis seob jutu üldisema pärimuskogumiga pühade puude kohta. Loos on mehe suuri soove põhjendatud sotsiaalsete oludega, temast saab külavanem ja kindral, hiljem kuningas, kuid soov jumalaks saada on juba liiga suur. Puu sees elavale kuldkrooniga mehele uusi soove esitama utsitab meest tema abikaasa. Pikad kirjeldused, kujundlik keelekasutus ning psühholoogiliselt mõistetavad soovimispõhjused teevad selle loo huvitavaks ja nauditavaks.

Jutt "Uhke meeleline naine" on kristlikuma moraaliga, selles täidab soove kala, kuid juttu alustab Sandra kirjeldusega mehe jumalakartlikkusest ja naise norivast iseloomust. Pikalt on välja arendatud dialoogid mehe ja kala ning mehe ja naise vahel. Mehe veaks on see, et ta mainib naisele pärast esimese soovi täitumist, et kalake "tedä kuu aja pärast veelgi merele kutsnu, kui midagi soovimist piäs olema". Nii ei saa naine kordagi uut soovi täielikult nautida, vaid mõtleb aina uutele võimalustele. Mõisnikuks saanuna annab naine oma abikaasale korteri teenijate hoones, kuningannastaatuses naine pakub mehele aga elu keldrikorteris. Lahke mees on sellise asjakäiguga rahul. Tema rõõmus meel säilib ka siis, kui jumalaks saada soovinud naise uhkuse pärast nad kõigest soovitud ilma jäävad. Naisele on see aga suur ja raske karistus. Jälle on loo tugevusteks kujundlik keelekasutus, sissevaated tegelaste psühholoogiasse ning keeleliselt tugevad dialoogid. Sandra on kasutanud keelelisi vahendeid, näiteks kogelemist, mehe kohmetuse edasiandmise vahendina.

Setumaale on omased huvitavad liitüübid ja jutuarendused. Lisaks eespool loetletud liitüüpidele tahaksin tähelepanu juhtida omapärastele lapspeategelastega juttudele, mille alguses on aktiivseks tegelaseks kassid. Need jutud on just Setumaal kahel korral kirja pannud Anna Tammeorg⁸³. Sellisele redaktsioonile kirjanduslikku eeskuju leida ei õnnestunud, kuid kas kaheaastase vahega kirja pandud juttude sarnasus tulenes koguja isikust⁸⁴ või oli selline jutt 1930. aastatel tõesti Setumaal levinud, jääb lahtiseks.

1935. aastal jutustab Odö Hunt loo "Kullanõ kalakõnõ", milles peategelasteks on vanapaar, kellel on kaks last ja kaks kassi. Loo alguses on aktiivseteks tegelasteks kassid, kes oma vaeste peremeeste juures on söönud ainult puujuuri ja oksid. Ühel õhtul läheb üks kass Petserisse, kus satub kokku poisi ja tüdrukuga, kes imepeegli abil kassile

⁸¹ H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903).

⁸² H II 63 546/60 (5) < Setu, Saatse v – Jaan Sandra < Sergei Petrovits (1900).

⁸³ S 107842/55 (38) < Setu, Vilo v – Anna Oinas-Tammeorg < Odö Hunt (1935) ja ERA II 154, 140/51 (21) < Setu, Vilo v – Anna Tammeorg < Vassä Linnaste (1937).

⁸⁴ Arhiiviregistris on 1935. aastal kogutud jutu juurde märgitud "omalooming".

süüa annavad. Koju jõudnud, seletab kass ka oma perele, kuidas ta süüa sai ning peremees teeb plaani, kuidas peegel ära varastada. Selleks läheb terve pere kala püüdma, kõige ilusama kala püüab tütar Kumak. Kala palub tüdrukult vabadust ja lubab tema soove täita. Järgmisel päeval läheb Kumak kalakeselt uut maja küsima, kuid eksib ära. Eksimisest pääsemiseks teeb ta oma ema õpetuse järgi, istudes maha ja heites pastla üle pea. Seeläbi ilusti järve äärde jõudnud, palub laps kalalt uut maja, selle peale kaob kala sabaga sulpsu lüües vee alla. Kumak arvab, et ei saa maja ning läheb õnnetult koju, kus mõistab, et see uhke maja, mis nüüd tema kodu asemel seisab, on kalakeselt saadud. Majja võetakse vasikas, keda Kumak tappa ei luba, selle asemel läheb ta kalakeselt süüa küsima. Ta ei küsi aga süüa ainult endale, vaid tervele perele: “Kalakõnõ, kalakõnõ, kullanõ kalakõnõ, anna mullõ õga päivi leibä viländ süvvä, angui ütsindä mullõka, mu perrekesele.” Nii saab kala juures soovimas käia, kui millestki puudust tunti. Kui laps esitas võimatu soovi, siis kala “silpsahudas handa, sis sai Kumak arvu õt setä asja kullanõ kalakõnõ õi saa anda.” Tüdruk ise nutab kurbusest, et on kalakeselt midagi liiga suurt palunud. Pere jääb liiga ambitsioonika soovi tõttu ilma kala antud toidulisast, kuid tare jääb alles ning pere elab hästi, kuigi Kumak käib vee ääres nutmas.

1937. aastal on jutustajaks Vässä Linnaste, enam pole mõlemad lapsed tüdrukud, vaid üks on poeg. Laste nimed on Oltsi ja Olli. Loo pealkiri on “Jutus ilosast seerkalist”, kuid peegliepisood pole kuigi palju rohkem välja arendatud kui 1935. aasta variandis. Küll on esitatud kassi ja peremehe dialoog, kus peremees kahtlustab kassi präänikuvarguses ning loom räägib selle peale ära imelise peegli loo. Oltsi saab kätte kaks kala, kellest üks on väga ilus ja kuldne. Ema on poja õnne üle rõõmus ja saadab ta uut taret küsima. Lapse dialoogi kalaga on varasemast variandist pikemalt kirjeldatud, samuti ka seda, kuidas Oltsi kodu poole minnes end eksinuks peab, sest ei tunne seda uhket maja, mis siis tema uus kodu on. Tuttava kivi järgi saab laps siiski aru, et tegu on oma koduga. Maja on küll ilus, kuid süüa pole midagi. Laps pakub ise, et läheb kala käest süüa küsima, küsides jälle toitu nii endale kui kogu oma perele. Olli küsib ka edaspidi kuldkalakese käest kõike, mida vaja, tema soovid täidetakse, kui need mõistlikud on. Lugu lõppeb helgelt: “Tuust aast eläse teeda paabaga ja näide poig ja tütar, pääle tuu viil kats kassi ja valgõ pääga lehm.”

Kaks lugu on ilmselt samast allikast, nende mõned lausedki on samad, kuigi pärisnimed ja peategelase sugu on muutunud ning mõned jutuelemendid on teisiti, põhjalikumalt välja arendatud. Tegum on lastemuinasjutuga, kus pere saavutab materiaalse heaolu ning saab hästi elada, ilma eriliste heategudeta on saavutatud

võimalus soovida kõike vajalikku. Ilmselt on selline jutt ikkagi üsna vähe levinud seetõttu, et kangelasel pole kuskile pürgida, tema eesmärgiks pole abielu, vaid lihtne materiaalne mugavus perekonnaringis. Kuid noor inimene ei saa alatiseks koju jääda. Teine omamoodi element selles jutus on see, et loo algus ei ole lõpuga seotud, ilusast peeglist pole pikemalt juttu, kuigi see on ühele variandile isegi pealkirja andnud. Kui tegu on liitüübiga, on lahtine, millised lood siin liitunud on, kuna imepeeglimotiiv jääb pikemalt lõpuni arendamata.

4.6. Tegelaste ja jutustajate sooline ja vanuseline jaotus

Pikemalt on eesti imemuinasjuttude jutustajate, kangelaste ja kogujate soo uurimisega tegelenud Risto Järv (2001). Imemuinasjutte on varemalt rääkinud ikka mehed, aga see võib tuleneda ka asjaolust, et kogujad olid mehed. Jutustaja eelistab enamasti juttu, mille peategelane on temaga samast soost. 20. sajandil on osa meeskangelasega jutte muutunud populaarseks ka naiste seas. (Järv 2001: 42) Arvesse tuleb võtta veel kogujate sugu, sest kuni helisalvestusvõimaluste tulekuni on tegelik jutustaja tihtipeale hoopis koguja, kellelt pärineb suur osa jutu sõnastusest, lisaks on hulk kogujaid materjali ka edasi arendanud. (Järv 2004: 277)

ATU 555 keskseteks tegelasteks on enamasti abikaasad, jutt annab pildi sugudevahelistest suhetest abielus. Mitmetes juttudes, eriti kala-redaktsioonides, on levinud see, et mees laseb kõneleva ja/või soove täitva kala minema niisama, ilma midagi soovimata⁸⁵. Soovid kerkivad esile alles tema naisel, kellele ta kodus juhtunust räägib. Enamikes variantides on liiga suured soovid just naisel. Vähemalt 30 varianti 58 teisendist – seega umbes pooled – rõhutavad just naise soove, lisaks sellele on lugusid, kus põhiline soovija on mees, kuid viimase, ebamõistliku ja hukatusse viiva soovi esitab just naine. Arvesse tuleb võtta ka seda, et mõned lood on sellised redaktsioonid, kus mehe ja naise vastandus soovide esitamisel pole üldse esil, sellised on näiteks lapspeategelasega lood⁸⁶ ja mõned “Helde puuraiuja” süžeeaga lood⁸⁷. Kuid on ka variante, milles liiga suurte soovide esitajaks on mees. Varianditi naist polegi⁸⁸, siis on

⁸⁵ E 2186/92 (81) < Risti, Nõva v – Juhan Holts (1892); H III 26, 725/32 < Kroonlinn – Jaan Keller (1895); S 113660/75 (1) < Setu, Vilo v – Paul Külaniit < Vassili Ilvik (1935); S 5870/7 (17) < Setu, Vilo v – Viktor Ruusamägi < Maria Laanetalu (1928).

⁸⁶ S 107842/55 (38) < Setu, Vilo v – Anna Oinas-Tammeorg < Odö Hunt (1935) ja ERA II 154, 140/51 (21) < Setu, Vilo v – Anna Tammeorg < Vassä Linnaste (1937); RKM II 348 192/4 (5) < Räpina < Setu – Erna Tampere < Aleksandra Padumäe (1980).

⁸⁷ E 21505/6 (9) < Rõuge – M. Siipson (1895), kuid nt teine “Helde puuraiuja” mõjuga tekst kujutab seda, kuidas naine saab küll alguses vitstelt peksta, kuid esitab lõpuks soovi, mille tagajärjel abielupaar oma elumaja ja imevitsaga ära põles: E 13007/9 (1) < Pärnu-Jaagupi – Madis Reimann (1894).

⁸⁸ E 10842/3 (1) < Põlva < Oudova, Strjakovo as – Jakob Tamm (1894); H II 47, 553/6 (I) < Tõstamaa,

meest kirjeldatud väga vaesena. Ainult ühe peategelasega jutus langeb vastutus liiga suurte soovide eest ainult ühele inimesele.

Üks variant⁸⁹, mille on Hurdale saatnud Tõstamaa kooliõpetaja Mihkel Kampmann, kirjeldab meest eriti negatiivselt. Vaene saunamees peab iga päev metsast puid tooma, kuid ühel halva ilmaga hommikul ei läinud ta kaugele metsa, vaid kodu lähedale koplisse hiiepuud raiuma. Niisiis on kogu sündmusteahela põhjustajaks mehe laiskus. Kuigi ta toob esialgu puu raiumise põhjendajaks külma kannatavad naise ja lapsed, muutuvad mehe soovid aina egoistlikumaks, kuna “uhkuse vaim tema südamesse asus”. Kohtumehena ebaõnnestub tal tee tegemine, “oli ta ühe paha mõisnik olnud, siis läks see elu tal ka liig halvaks ja igapäiseks” – mees ei saa hakkama uue sotsiaalse positsiooni esitatud nõudmistega. Kui mees soovib saada kuningaks, muudab hiiepuu ta karuks. Kuid see pole tema lõplik karistus: “Naine, kes väga rikkas oli, sai ühe suure herra prouaks. Kui see karu sinna herra maja lähedale tuli, laskis herra karu maha, kes enne tema proua mees oli olnud.”⁹⁰ Kuigi selline lõpplahendus võib tekitada ka pahameelt naise suhtes, on loo lõpp selle jututüübi kohta ebaharilikult naist soosiv.

Enamasti on loo peategelased ikkagi vanemad inimesed, kellel kas pole lapsi⁹¹ või neid lihtsalt ei mainita. Neil on elus mööda läinud võimalused oma soove realiseerida, nad pole ehk ka nooruses piisavalt head ja helded olnud, et nende teele tekiks muinasjutuline abiline.

Iseloomulik on seegi, et juttudes, mille peategelasteks on lapsed⁹², on lõpp kas õnnelik või peaaegu õnnelik – ei järgne karistust. Lapsele on tema nooruse ja kogenematuses tõttu andestatavad ka sellised soovid, mida kalake täita ei saa. Lapspeategelastega jutud on näiteks eespool pikemalt avatud setu lood. Nendes saab jutu arenedes saab soove täitnud kala püüdnud laps aina täiskasvanulikumaks, osates üksinda (kuid ema õpetust meelde tuletades) õige tee leida ning iseseisvalt majanduslikke otsuseid vastu võtta, näiteks jääb lapse soovil vasikas tapmata. Kuid kuna lugu ei lõppe abieluga ning abieluni pürgimist isegi ei mainita, jääb arendus üsna poolikuks.

Nende ATU 555 teisendite puhul, kus jutustaja nimi on kirja pandud, loo rääkijaks

Pootsi v – Jaan Jaagoshmidt (1894).

⁸⁹ H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889).

⁹⁰ H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889).

⁹¹ Lapsed on ATU 555 abielupaaril väga harva, sel juhul aitavad nad rõhutada seda, kui raske on perel toime tulla: H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889); S 86400/23 (22) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934).

⁹² S 107842/55 (38) < Setu, Vilo v – Anna Oinas-Tammeorg < Odö Hunt (1935); ERA II 154, 140/51 (21) < Setu, Vilo v – Anna Tammeorg < Vassä Linnaste (1937).

umbes kolmandikul juhtudest naine. Kogujad ja korrespondendid on aga enamasti olnud mehed. Sellist seost, et naisjutustajaga lood rõhutaksid pigem mehe süüd liiga suurtes soovides (ja vastupidi – et meesjutustajaga lood keskenduksid peamiselt naise süüle), ei saa otseselt välja tuua. Tüübiomane on pigem naise mõju välja toomine soovimisel, seda motiivi kasutavad jutustamisel nii mehed kui naised. Siiski on meesjutustajad olnud altimad Kreutzwaldi “Vägeva vähi” mõjutustele just selles osas, kus kirjeldatakse abielulist disharmooniat.

Abieluharmonia puudumine on seotud ka Puškinist mõjutatud detailiga, et naise sotsiaalse staatuse muutumine ei too kaasa mehe sotsiaalset tõusu – naine laseb mehe vangi heita⁹³, annab talle ameti sigade või hobuste juures⁹⁴. Ühes loos ongi see ilmselt kõigest ilma jäämise põhjuseks – naise soovi täitmast tulnud mees avastab “naane istus lavva takah ja joosõ viina”, mehe laseb ta välja visata ning uut soovi ei esita. Kuid olukorrast ilmselgelt häiritud mees läheb kalale kurtma: “Paaba sai no kuningaprovvast ja elas suurtõ sõamiihega säääl. Ma lätsi ka tarrõ, aga nimä vissevã minno vällä”⁹⁵ Nii aitab kala pettunud abielumeest, taastades algse olukorra.

4.7. Soovid ja unistused

Nagu eelnevast nägime, on paljud soovid üsna vormellikud ja nende tähtsus ilmneb pigem jutuloogika ja -ladususe aspektis, mitte ei avaldu neis konkreetne sotsiaalmajanduslik taust. Samuti on mõned soovid ilmselt kirjandusmõjulised, andes küll aimu sellest, millised kirjanduslikud eeskujud on jutustajale enam korda läinud, kuid vähem sellest, missugused konkreetsed soovid, ihad ja vajadused on juttu projitseeritud. Nii on Puškinilt või talle eeskujuks olnud vene jutust laenatud katkise küna motiiv osutunud traditsioonis väga püsivaks ning oluliseks. Küna on oluline eeskätt sümbolina, jutu alguses näitab see vanapaari äärmist vaesust, jutu lõpus endisesse olukorda tagasilangemise kogu ulatust. On ju emotsionaalselt palju mõjuvam, kui saab rõhutada mõnd üksikut ja kujundlikku detaili, mitte ainult abstraktset viletsat ja vaest elu. Samuti aitab küna illustreerida taadi vähenõudlikkust – kui ta üldse alguses kalale soovi esitab, siis palub ta ka ise tervet küna, kui aga ta lihtsalt kala püüdmast tagasi tuleb ning naisele juhtunust räägib, siis palub too esimese asjana, et küna oleks terve. Selle soovi täitmise vastu ei tõrgu meespeategelanegi, kuigi edaspidi suhtub ta oma naise tahtmistesse juba väiksema või suurema vastumeelsusega. Ning üldiselt

⁹³ Nt S 5870/7 (17) < Setu, Vilo v – Viktor Ruusmägi < Maria Laanetalu (1928).

⁹⁴ Nt S 92644a/55a (19) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Sofia Variksoo (1934).

⁹⁵ S 4204/9 (4) < Setu, Mäe v – Vassili Laaneots < Maria Laaneots (1928).

seisab katkine küna jutus ka ebaõigluse üldise tähistajana – vähemalt nii palju peaks maailmas õiglust olema, et inimestel on korralikud töövahendid.

Kui kala-redaktsiooni levinuim esimene soov on katkise künaga seotud, siis puu-redaktsioonis soovib peategelane mõistagi puid, mis on jällegi jutu süželoogikaga haakuv motiiv. Sohbergil ja temast mõjutatud loos⁹⁶ saab puule halastanud mees isegi kuuekordse puuriida. Paljudes juttudes on puuraiumise episood põhjendatud ilmastikuga ja raskete majanduslike oludega.⁹⁷ Kui puud on otsas ja “perüs külm oll vāläh – aiasaiba ‘leivä’ trikse”⁹⁸, on vajadus puude järele ilmselge. Jaan Jakobsoni jutt kirjeldab sedagi, kuidas naine külma pärast ahju külge kinni külmus. Mees soojendas oma hingeõhuga naise taas lahti, kuid sealjuures külmus ta habe naise külge ning nii jäigi mehe habe aina hõredamaks⁹⁹. Jällegi on kuulaja sunnitud kaasa tundma isegi hiiepuud raiuma minevale mehele, sest kohutav ilm ja külmetav naine teevad muul viisil puude hankimise raskeks. Ühes Jaan Sandra kirjapandud jutus utsitab naine oma abikaasat talvel kange külma ja suure küttepuudusega. “Kullä mehekene, min'no mõtsa, ja rao tuu suur lautsi pühä petäigi maalõ; olkõ no' patt vai miä taht. Ta vet sijä arr külmät - kas tuu sis patt olõi?”¹⁰⁰ Nii on usundiliste normide vastu eksimise põhjuseks rasked sotsiaalsed olud – kuid samamoodi, nagu korralike töövahendite puudumine näitab maailma ebaõiglust, on ka surnuks külmumine osa maailma ebaõiglasest korrast.

Nii kala- kui vähi-redaktsioonis on levinud ka söögiküsimine, enamasti palub mees vähilt kotitäit kalu¹⁰¹, kalakeselt palutakse süüa harvem, temalt samuti kala. Sellist heade roogade loetlemist ja kirjeldamist nagu Grimmidel või Kreutzwaldil, rahvalikes teisendites ei kohta. Pigem soovitakse küllalt vilja¹⁰², mõnikord ka jahu¹⁰³ või leiba¹⁰⁴. Leibki on lihtsalt piisava toidu sümbol, lihtne jutustaja ei otsi toidust maitseelamusi,

⁹⁶ Sohberg, Martin 1881. Talumees ja puuvaim. – Kümnes Eesti jututooja. Ennemuistessed jutud maa ja linna noorele rahvale lõbusaks ajaviitaks kirja pannud M. Sohberg. Eesti Rahva-Biblioteek nr. 8, Tartu : Schnakenburg, lk 53– 61; H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903).

⁹⁷ H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889); H III 30, 813/20 (13) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1902); S 92644a/55a (19) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Sofia Variksoo (1934); H II 50, 579/81 (1) < Torma, Lohusuu v – Samuel Sommer < Mai Krass (1895).

⁹⁸ S 92644a/55a (19) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Sofia Variksoo (1934).

⁹⁹ H III 30, 813/20 (13) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1902).

¹⁰⁰ H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903).

¹⁰¹ Nt H III 26, 725/32 < Kroonlinn – Jaan Keller (1895); E 23753/9 < Pilistvere, Kõo v – Jaan Keller (1896).

¹⁰² Nt “kõik vakad vilja täis” E 39127/31 < Tallinn – Jaan Keller < Eduard Paarts (1899); “olgu mul väiga hulga viljā” S 37100/16 (6) < Setu, Mäe v – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte (1932); “eks tee mind na rikkaks, et kui ma koju lähan aedad ja kastid kõik vilja täis on.” H II 47, 553/6 (1) < Tõstamaa, Pootsi v – Jaan Jaagoschmidt (1894).

¹⁰³ EKS 4°, 4 495/6 (61) < Pilistvere – Hans Gerretz (1878).

¹⁰⁴ E 10842/3 (1) < Põlva < Oudova, Strjakovo as – Jakob Tamm (1894); S 107842/55 (38) < Setu, Vilo v – Anna Oinas-Tammeorg < Odö Hunt (1935); ERA II 154, 140/51 (21) < Setu, Vilo v – Anna Tammeorg < Vassä Linnaste (1937).

vaid kõhutäidet, mis juba iseenesest on õnn: “Õnn olnudkist valmis. Ehk kül tööd suurestele tehtud ei saanud, ometige ei puutunud ta viletsas urtsikus enam leib.”¹⁰⁵ Vilja rohkus tähendab samuti rikkust: “Kodus olnudki aidad ja kastid vilja täis, mees saanud otsata rikas.”¹⁰⁶

Liigse rikkuse tagaajamine on vale, nii saab loo lõpus õiglaselt karistada mees, kellel oli väga hea viljaõnn, kuid kes keeldub santi ilma tasuta öömajale võtmast. Mees saab sandilt soove täitva leivatüki ning soovib sellega oma niigi rikkaliku viljasaagi kahekordistamist: “peremiis lätt vällä, kaes kõik huunõkõõsõ leibä täüs, mehele väega hüüä miil”¹⁰⁷. Kokkuvõttes on aga selline leivarohkus liigne ahnus ning viib mehe karistamiseni.

On küsitud ka üldisemalt toidukraami, näiteks toitu nelipühadeks (“ja vaata hoomiku olnud neil pühade toitu ja kõik vara ja rikkust küllalt”¹⁰⁸). Pikemalt väljaarendatud toidusoovid on Kreutzwaldi “Vägevast vähist” mõjutatud, näiteks soovib ühes kirjandusmõjulises jutus naine kõigepealt värskeid kalu, siis soolakalu ning seejärel sealih ja praadi¹⁰⁹, teises katab vähk lihtsalt mehe kodus laua, kus “kõiksugu söögid ja joogid valmis olema, mis süda aga iial imustab.”¹¹⁰

Kuid iseloomulik on seegi, et otseselt loetletakse soovitud toidukraami harva, enamasti mainitakse kala (mis kala- või vähiredaktsiooni puhul on mõistagi loomulik) ja taimseid saadusi (vilja, leiba), kuid mitte liha. Ajaloolane Eugen Weber on seletanud seda, et muinasjuttudes positiivsed kangelased vaid harva liha söövad, sellega, et kuni 19. sajandini elasid inimesed, kelle menüüsse kuulus liha, vaid linnades või paleedes – lihtsate inimeste toidulaua jaoks oli liha liiga kallis. Ehk just sellepärast figureerivad muinasjuttudes väikesi lapsi söövad daamid lossidest. (Weber 1981: 100) Liha oli kallis toiduaine, mille hankimiseks tuleb mingilt olendilt elu võtta. Pealegi on liha selline toiduaine, mis paastu ajal nagunii keelatud on, seostudes elumõnudega, millest peaks loobuma. Nii on arusaadav, et kui jutu esimeste soovide ajal elab kuulaja veel soovijatele kaasa ning peab nende teguviisi õigeks ja loomulikuks, on soovitud pigem lihtsamaid ja igapäevasemaid toite.

Liha sõi ju ka eesti talupoeg vanemal ajal väga vähe. Liha söödi enamasti talvel, peamiselt tähtpäevadel ja pühapäevadel. Värsket liha sai süüa vaid pärast tapmist.

¹⁰⁵ E 10842/3 (1) < Põlva < Oudova, Strjakovo as – Jakob Tamm (1894).

¹⁰⁶ H II 47, 553/6 (I) < Tõstamaa, Pootsi v – Jaan Jaagoschmidt (1894).

¹⁰⁷ S 86496/508 (28) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934).

¹⁰⁸ E 2186/92 (81) < Risti, Nõva v – Juhan Holts (1892).

¹⁰⁹ H II 34, 427 (I) < Viru-Nigula – Hans Lohk < Leenu Uudam (1892).

¹¹⁰ H III 19, 164/8 (6) < Tõstamaa, Pootsi v – Gustav Anniko (1894).

Talvel tapetud loomade lihast pidi jätkuma ka kevadel ja heinaajalgi. (Troska, Viires 2008: 271–272) Soolakala seevastu oli tähtsamaid igapäevaseid leivakõrvaseid. Värsket kala sõid rannaalade elanikud peaaegu iga päev, sisemaa rahvas harva. (Troska, Viires 2008: 269–270)

Küllaldane toidukraam tähendab rikkust ja teiste austust. Nii kirjutab Jaan Sandra, et kui pühalt puult juba korra sületäie puid saanud perel tuleb puudus “ütest ja tõdsõst kätte, siäl leeväst, soolast, ja muist elo tarvitust”, siis palub mees puult just leiba, soola ja tangu. Neid nad ka saavad ja naine saab hõisata: “Meil om kotohn kõikõ, leibä, suula, suurmit, ja ka muud elo tarvitust, pallo, pallo, kõikõ väega pallo. Mia meil no' viga ellä? Mii olõ jo rikka, rikka!” Selline väga lihtsate toiduainete rohkus toob kaasa sotsiaalse staatuse tõusu: “Ka kõik külä rahvas naksi näist jo luku pidämä, ja rikastõ perremeestega üte pulga pääle arvama.”¹¹¹ Rikkus võib avalduda ka kariloomade rohkuses: “ hulga lehmi, lambit, vasikit ja tsiko, et kolmõ pääväga arr ei loe!”¹¹² Otseselt raha või kulda soovitakse harva.¹¹³

Kui Puškini-mõjulise jutu¹¹⁴ alguses on mainitud, et perel pole süüa, on loomulik, et üheks sooviks on toit, kuid sedagi ei kirjeldata roogade kaupa, vaid üldiselt: “kõikõ sugumatse söögi ja joogi lavva pääl, anoma kõik väiga ilosa lavva pääl”. Kuid selliselgi juhul pole toit esimene palve – kõigepealt saadab naine oma abikaasa uut maja paluma, praktilised eluvajadused on isegi soovide maailmas esikohal.

Söök on olulisem loo kaasaegsetes teisendites: “et meil kõiki asja küll oleks ja et oleks süüa mett”¹¹⁵ või “korraga oli kõik laud vanaema majas toitu täis.”¹¹⁶ Esimene näide on 1963. aastast, teine 1980. aastast. Kuna mõlemad jutud on üsna lühikesed, on söögi soovimine neis üsna märkimisväärne detail. Söök on üks esimestest soovidest ning see soov täidetakse alati.

Omapärane on see, et mõnes jutus muutub naine muude soovide kaasnähtusena nooreks, näiteks Jaan Jakobsoni 1902. aasta “Täüdmädä miis”¹¹⁷ kirjeldab vaest noormeest, kes isa õpetuse järgi on vana naise võtnud, sest “paremb vana varjoh kui noorõ iloh”. Vanal naisel on aga pidevalt külm ning just seetõttu peabki mees puid raiuma minema. Puu annab vaesele mehele varandust ja muudab ka probleemide üht

¹¹¹ H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903).

¹¹² H II 68, 781/3 < Võru I – Osvald Jõgeva (1904).

¹¹³ S 86496/508 (28) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934); EKS 4°, 4 495/6 (61) < Pilistvere – Hans Gerretz (1878); S 86400/23 (22) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934).

¹¹⁴ S 99813/22 (4a) < Setu, Vilo v – Tatõ Uiboaid < Hökla Haug (1935).

¹¹⁵ RKM II 156 571/3 (26) < Tori – Pille Kippar < Liisa Kümmel (1963).

¹¹⁶ RKM II 348 192/4 (5) < Räpina < Setu – Erna Tampere < Aleksandra Padumäe (1980).

¹¹⁷ H III 30, 813/20 (13) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1902).

allikat – naine muutub nooreks: “miis lätt kodo, kaes kõik usseid um puu riitu täüs, tarõh jäll kõik vilja kottit unikuh, naane ka noor lännu nii kui eeläne võõt.”

Selline motiiv on ka Sohbergi jutus (“kõiki varandust üsna küllalt, pealegi veel naisuke palju nägusam ja noorem”¹¹⁸), kuid see ei paista muudes aspektides olevat Jaan Jakobsoni “Täüdmäda miist” mõjutanud. Ka on teisi Sohbergi-mõjulisi jutte see motiiv üsna vähe mõjutanud¹¹⁹.

Ihaldusväärseks on paistnud ka linna elama minemine¹²⁰, kuigi tavalisem on see, et alguses soovitakse ilusamat maja ning pärast, kuningapõlves, kerkib vana eluaseme kohale uhke linn: “Kui ta uma silmā’ üles nõst, näkk ta umas suures immes, et innitse kodomõisa kottolt korge liina torni, keriku ja maja tälle hilkavah heleduseh vasta kirgeliva. Kui mies kodole ligimbale sai, sis näkk ta ütlemata uhket liina hinne ieh olevat, kelle keslinna kõige torehemb maja sais.”¹²¹

Soovid ja nende täitumine on ERA teisendites enamasti iga soovi kaupa lahti kirjutatud, kas siis lühidalt, dialoogi kujul, või pikemalt soovidega kaasnevaid hüvesid loetledes. Soovide arv ja iseloom jäävad varjatuks mõningates liitüüpides ja “Helde puuraiuja” eeskujul räägitud lugudes. Soovide arv jääb segaseks ka mõnes variandis, kus mainitakse alguse tagasihoidlikke soove ning lõpus tahetud ilmvõimatut¹²². Muidu on täituvaid soove enamasti kolm kuni viis¹²³, tavaliselt lisandub siis üks soov, mis ei täitugi.

Ühes jutus on esitatud lausa kümme soovi¹²⁴. Lugu algab väga kujundliku sissejuhatusega sellest, kui külm tares on. Jutustaja kirjeldab, milliseid abinõusid peab vaene abielumees külma vastu tarvitusele võtma. Nii on esimene soov jutus psühholoogiliselt põhjendatud, pikemalt kujutab jutustaja ka teist soovi, milleks on ilusam maja ja peremehe staatus. Kuid edasised soovid on esitatud vaid vormelliku dialoogi vormis, vaid napilt iga uue ametiga kaasnevaid hüvesid mainides. Mees saab jutus kõigepealt peremeheks, siis kohtumeheks ja hiljem vallavanemaks. Järgmisena

¹¹⁸ Sohberg, Martin 1881. Talumees ja puuvaim. – Kümnes Eesti jututooja. Ennemuistised jutud maa ja linna noorele rahvale lõbusaks ajaviitaks kirja pannud M. Sohberg. Eesti Rahva-Biblioteek nr. 8, Tartu : Schnakenburg, lk 55.

¹¹⁹ See leidub loos, mis on pea sõnasõnaline Sohbergi ümberjutustus: H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903).

¹²⁰ E 2186/92 (81) < Risti, Nõva v – Juhan Holts (1892).

¹²¹ H II 63 546/60 (5) < Setu, Saatse v – Jaan Sandra < Sergei Petrovits (1900).

¹²² S 107842/55 (38) < Setu, Vilo v – Anna Oinas-Tammeorg < Odö Hunt (1935); E 35233/5 (4) < Kadrina, Tõdva-Kõnnu ms – Joh. Schneider < M. Reimann (1897).

¹²³ Loetletava hulga soovidega lugudes on üks soov ühel korral, kaks soovi viiel korral, kolm soovi viieteistkümnel korral, neli soovi kolmeteistkümnel korral, viis soovi üheksal korral ning ühes jutus on esitatud lausa kümme soovi, mis täituvad. Enamasti lisandub täitumatu soov.

¹²⁴ H III 30, 813/20 (13) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1902).

soovib ta saada mõisavalitsejaks, kuberneriks, kindraliks, ministriks, sinodikohtuhärraks ja keisriks. Liiga suur soov on jumalaks saamine.

On lugusid, kus pööratakse eraldi tähelepanu sotsiaalsetele oludele, mis põhjendavad suuri soove. Ilmselt Puškinist on mõjutatud see, et mees teenib elatist kalapüügiga, naine ketramisega. Kui naise positsioon leivateenijana on oluline, on ka tema töövahendid puudulikud, kas siis pesukurikas katki (“mäanes s’oo tõlvakõnõgi om – nigu paku ots, mõistas vastast tõlva küüsü”¹²⁵) või pole voki juures isegi korralikku tooli, millel istuda (“tuu paabakõnõ kõõ istõ üte hukanu rohekõsõ pääl ja külä inemistõlõ präädit”¹²⁶). Kuna aga naiskäsitöö on Eestis harva olnud otseselt elatusallikaks, on naise rolli elatusvahendite hankimisel hinnatud üsna väikseks, nt nii: “Teedakonõ käve õk’ järve pääle kallo puudma, a paabakõsol olõs maanestki aamõtit ja elli nima’ vaega vaest ello.”¹²⁷

Eluvahendid paranevad esimeste soovidega, näiteks saab katkisel künal istudes kedranud naine koos uue majaga ka seljatoega tooli – ning naine jätkab ketramist “naane jo sãlgtõjega toolipääl istus ja prääditäs”¹²⁸. Just hädavajalike töövahenditena on loos esil uus pesukurikas naisele ning korralik paat mehele, mida viimane siiski alles naise nõudmisel küsima läheb¹²⁹.

Ketrajast naine ja kalamehest mees on siiski üsna erandlikus sotsiaalses positsioonis, kuna enamik maarahvast on elatist teeninud põllumajandusega. Maakäsitööliste seas on 19. sajandil olnud siiski suhteliselt palju ketrajaid: 1881. aasta rahvaloenduse järgi oli ketrajaid 1470, kõige enam Lõuna-Eestis, Harju- ja Saaremaal. Võrdluseks võib öelda, et rätsepaid oli sama rahvaloenduse järgi 4298 ja kangruid 625. 1937. aasta rahvaloenduse andmetel oli maal vaid üksikuid ketrajaid, selle tegevusalaga elatise teenijate arv oli tunduvalt vähenenud. (Vunder 2008: 142)

Kalapüük oli küttimise ja koriluse kõrval Eesti alade esimeste asukate põhilised elatusalad. Kui I aastatuhandel eKr said peategevusaladeks karjakasvatus ja maaviljelus, taandus kalastuse roll, käidi peamiselt hooajapüügil. Kui nii Venemaal elavatel kui Peipsi eestipoolsel rannikul kalapüügiga tegelevatel venelastel oli kalapüük põhiliseks sissetulekuallikaks, millele võidi käsitöö või kaubandusega lisa teenida, siis eestlased nägid aga pigem kalandust kõrvaltegevusena, rannakülade elanikud ühendasid kalapüügi maaharimisega. (Luts 2008: 108) Kutseline kalurkond suurenes alles 19.

¹²⁵ S 113660/75 (1) < Setu, Vilo v – Paul Külaniit < Vassili Ilvik (1935).

¹²⁶ S 84317/26 (22) < Setu, Vilo v – Agrašina Jänessoo < Nati Jänessoo (1934).

¹²⁷ S 44614/35 (1) < Setu, Vilo v – Viktor Ruusamägi < Ustõ Lohk (1932).

¹²⁸ S 84317/26 (22) < Setu, Vilo v – Agrašina Jänessoo < Nati Jänessoo (1934).

¹²⁹ S 113660/75 (1) < Setu, Vilo v – Paul Külaniit < Vassili Ilvik (1935).

sajandil (samas: 110) Ka metsatööd olid osa oma talu vajaduste rahuldamisest või mõisakoormistest, elukutselise puuraiduri juttu sisse toomine oleks olnud kunstlik.

ATU 555 kujutatud perekond võib olla popsi- või saunikustaatuses¹³⁰, sellisel juhul on esimeste soovide seas loogiliselt peremehestaatusesse tõusmine (“Ma tahaks täieks ja tubliks maja peremeheks saada”¹³¹). Nii popsid, saunikud kui kalamehed olid omamoodi ühiskonna marginaalid, elades külakogukonnast väljaspool. Kui seda kogukonnast väljaspool elamist ei rõhuta otseselt ametiala, siis võib jutustaja asetada abielupaari elukoha metsa¹³². Kuid lisaks kalameestele, saunikutele ja vabadikele oli jutukangelaste seas ka tavalisi peremehi, mõnikord isegi jõukal järjel olevaid peremehi¹³³, ühes loos on ahne ja rikas abielupaar vaesunud¹³⁴.

Tavapärane on see, et esimeste soovide seas on uus maja. Siiski kirjeldatakse uut elamist harva. Olulisem on jällegi talu kui tootmisüksus ning vilja täis aidad. Kui aga taluga kaasaskäivat kirjeldatakse, siis mõnuga: “ma taha hinnele ütte ilosad talo kottost ja uhkõd maija pääle ja koh ka illos uibu aid um ümbre tarõ ja ilosad hobosõd minka hüä sõita um ja karja laut ka ja elajid täüs, ja pini ki tetteh lauda iih”¹³⁵. Kui maja enda omadusi kirjeldatakse, siis on need Puškinist mõjutatud¹³⁶. Uus maja on soov, mis ei tulene ainult uhkusest, vaid vajadusest. Siiski on see suur soov reaalsuses raske täituma. Maja olulisust illustreerib näiteks jutt, kus kõigest ilma jäänud naine istub ühe jutu lõpus räbalates riides hütinurgas ja nutab taga just head taret¹³⁷.

Juba kirjeldavamad on järgmiste sotsiaalsete positsioonide pakutavad hüved: elu külavanema või kohtuametnikuna. Nende positsioonidega kaasneb teiste austus (“kõik külärahvas kuuh olli, tedä, kui auusat ja kuulsat kalavat vasta võtma”¹³⁸) ning ka otsesemad hüved, näiteks ostetakse kohtuametnikule kõrtsis jookke¹³⁹.

¹³⁰ “poboli miis”: H II 27 988/94 (4) < Kodavere, Pala v – Paul Rättsepp (1889); “hingemaa meheke”: H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903); saunamees: H II 50, 579/81 (1) < Torma, Lohusuu v – Samuel Sommer < Mai Krass (1895); EKS 4°, 4 495/6 (61) < Pilistvere – Hans Gerretz (1878); E 39127/31 < Tallinn – Jaan Keller < Eduard Paarts (1899); S 113660/75 (1) < Setu, Vilo v – Paul Külianiit < Vassili Ilvik (1935); H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903).

¹³¹ E 10842/3 (1) < Põlva < Oudova, Strjakovo as – Jakob Tamm (1894).

¹³² S 86400/23 (22) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934); S 90690/3 (5) < Setu, Vilo v – Anna Tammeorg < Grigori Loomik (1934); E 35011/4 (10) < Kadrina, Hõbeda v < Constantin Kivi < Väike-Maarja, Kaarma (1897); E 12074/8 (1) < Kingissepp, Simititsa as < Kuusalu – Madis Odenberg (1894).

¹³³ nt S 86496/508 (28) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934).

¹³⁴ S 88423/41 (12) < Setu, Vilo v – Grigori Karulaan < Anton Täht (1934).

¹³⁵ H II 71, 319/27 (7) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1903).

¹³⁶ Nt “suur torrõ maaja valgitõ aknidõga kirbitsinõ korstna mia olli lubjaga valgost ar’ tet Tammõ lavvost varehti kõik iih” S 44614/35 (1) < Setu, Vilo v – Viktor Ruusamägi < Ustõ Lohk (1932), vrd Puškini “Taat näeb kõrget, avarat taret, / telliskorsten on lubjatud valgeks, / hoovivärav on tammepuust tehtud.”

¹³⁷ S 99813/22 (4a) < Setu, Vilo v – Tatõ Uiiboaid < Hökla Haug (1935).

¹³⁸ H II 63 546/60 (5) < Setu, Saatse v – Jaan Sandra < Sergei Petrovits (1900).

¹³⁹ H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903). Jookide ostmist võib pidada

Kuid veel huvitavam on vaadata, kuidas käitub ning milliseid väärtusi tõstab eestlasest jutustaja esile mõisnikuametis. Olulisim on muidugi see, et ei peaks enam tööd tegema: “vass soasima Saksas, kui meil mõisa õles õlema vai meil õmäl õles, siis vaja enam tööd teha”¹⁴⁰ Kuid rikkus kui selline on samuti oluline. Vahepeal on sellele lähenetud majanduslikult ja praktiliselt, tootmishoonetele ja tööjõule mõeldes: “et ma mõisnikus saasi, et mull suur mõisa olõsi ja järv all ja järve veereh ka suur viina koda ja ka kua poisidki seeh.”¹⁴¹ Kuid tootmisvahendite kõrval soovitakse ka lihtsalt hiilgust, nii kõnnib mees imestades “naese juure, kes suures saalis säravates riietes hulga teenrite keskel istunud”¹⁴² Nagu kohtuametniku ja külavanema staatuses, on ka mõisnikuna oluline võim: “ma taha mõisnikust, siss nakasõ minno kõik rahvas pelgämä ja kullõma”¹⁴³.

Sohbergi “Talumees ja puuvaim” on andnud rahvajutustajatele ideid mõisniku rikkuste kujutamisel: “Seal nägi ta nüüd suure uhke mõisa toreda hoonetega täis kulda ja hõbedat, nii et temal silmad kirjuks läksivad. Trepil peal tuli temale ta naine mõisa proua riides vastu, hõbe peeker käes ja pakkus talle selle seest juua”¹⁴⁴ ja “rikus ja vara kül kõiki obesi ja tõldu ja muid ilusid sakse asju”¹⁴⁵.

Ühes loos¹⁴⁶ on mõisnikuks saanud mehele saadetud ka abiline, “üks herr”, kes annab endisele vaesele mehele oma riided ja sigaretid, õpetab mehe suitsu tegema ja kella tundma. Tema näitab ka, kuidas pehme mööbli peal istuda: “miis istus pääle ja kargas tagasi, mõtlõs õt tooli põhi läts alt, kaes tuul sääne sama, (tiida tuu vedro tuul nakas vaoma, ku pääle istudi). Vana herr istus tõõsõ tooli pääle, tuu pelgäs midägi’. Tuu miis kumbis käega, vaos, lits käega kõvõbahe õs naka inäp vaoma, siss võtt käe päält, kaes tooli põhi tulõ üles, mõtlõs tah omm kia all’, kaes ala näei kedägi, siss istus timä ka tooli pääle”.

Kuigi mees ise on puult soovinud, et ta mõisnikuks saaks, on ta oma soovi täitumise üle imestunud: “Miis lätt kodo, kaes suur härbän timä sanna asõmõl, ussi pallõ ja aknit, miis tijäi kost sisse minnä.” Ta peab kogu lugu pettuseks: “mõtlõs õt vaest timä pett, mine sisse saa herra käest vitsu.” Siinkohal on selge paralleel rahvusvahelise naljandisüžeeaga (ATU 1531), mis eestikeelses kirjanduses sai tuttavaks Friedrich

Sohbergi-mõjuliseks detailiks.

¹⁴⁰ H II 27 988/94 (4) < Kodavere, Pala v – Paul Rättsepp (1889).

¹⁴¹ H II 71, 319/27 (7) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1903).

¹⁴² H III 6, 421/32 (1) < Tarvastu khk ja v – Jaan, Johan ja Andres Viira (1890).

¹⁴³ S 86400/23 (22) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934).

¹⁴⁴ H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889).

¹⁴⁵ H II 27 988/94 (4) < Kodavere, Pala v – Paul Rättsepp (1889).

¹⁴⁶ S 86400/23 (22) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934).

Wilhelm Willmanni “Juttude ja Teggude” vahendusel 1782. aastal. Loos “Joonud talupoeg” (Willmann 1975: 60–62) viib “üks suur ja rikkas herra” tee äärest leitud joogise talupoja oma mõisa, kus mehele pannakse selga uhked rõivad ning temaga käitutakse kui mõisnikuga. Ta saab süüa ja juua ning tal lastakse kaardimängus võita. Triki organiseerijatel on lõbus jälgida, kuidas talupoeg reageerib. Willmann püüab edasi anda ka talupoja reaktsioone: “Kõik on ilusaste ja hiilgab, keik kummiseb, keik kummardavad ja auustavad teda seepärast ta hakkab seda keik uskuma ning arvas ennast taevas ollevad” (Samas: 61) Tema soovid on üsna loomalikud ja aplad, näiteks üsna varsti pärast kõhu täis sömist laseb talupoeg uuesti laua katta, kus “sea lihha ja saia, kallad, praatid, ounad ja jodava viina saavad rohkesti peale pantud.”(Samas: 61) Lisaks sellele, et mees hoolsalt õgib, paneb ta ka taskud täis. Hiljem viiakse purjus mees tagasi sinna, kust ta leiti ning ärgates peab mees seda unenäoks. Purjus inimestele sarnaste trikkide mängimine on naljand tüübist “Kuningas üheks päevaks”, ATU 1531. Willmanni jutud liikusid raamatust rahvasuhu, kuid idee joodikule trikkide mängimisest on ilmselt ka üsna universaalne. Just sellesse konteksti on mõttekas asetada Nasta Kõiviku räägitud muinasjutu peategelase kõhklused, et temaga tehakse nalja. Oma abituses uue sotsiaalse positsiooniga kohanedes meenutab ta suuresti Willmanni loo peategelast. Siiski on süžee muinasjutulise, imelise loogikaga, mitte ratsionaalselt seletatav. Samuti on mees lõpuks võimeline kohanema ning tal on selleks abilised, loo eesmärk pole vaid teda kurjalt välja naerda nagu Willmanni loos.

Mehe kohmakus uues ametis loob muinasjutus koomilise efekti. Mees ei oska ise peeneid riideid selga panna, mõtleb taskurätiku tütrele rätiks anda ja peab suitsetamistarbeid püssiks. Ta ei tunne kella, ei tea mööblitükkide otstarvet ning ehmub oma peegelpildi peale.

Kui mees kogemata püssist laseb, ehmub ta väga ja jookseb välja puu juurde paluma, et ta ei taha enam mõisnik olla. Tamm aga rõhutab seda, et mehele on saadetud abimees, kes aitab uuest ümbrusest aru saada. Nii peab ta oma soovitud maailmas ka hakkama saama. Järgmisena soovivad tagasi oma koju ka teised pereliikmed: “Lätt kaema, naane latsõ haigõ ja pallõsõ miist, kus saasi arä umma vanna tarrõ tagasi elämä, sääl omm kõkõ parep” Kuid mees õpib abiliseks saadetud härralt kõike vajalikku, naist õpetavad tüdrukud. Nad on lõpuks oma eluga rahul: “No miis nakas elämä mõisah väega hõste ja ilosahe. Opõ koiki asjuga ümbrekäuma.”¹⁴⁷ Järgmine soov, raha, on tühi uhkuse tagaajamine, mis toob kaasa tüübiomaselt õnnetu lõpu. Paistab aga, et lihtsa mehe soov

¹⁴⁷ S 86400/23 (22) < Setu, Vilo v – J. Tammeorg < Nasta Kõivik (1934).

mõisnikuks saada on jutustaja meelest loomulik ja rahuldatav.

Tavalisimad soovid on uus maja, mõisnikuks ja kuningaks saamine. Mõnedes juttudes soovib peategelane saada ka kindraliks. Olulised on kindraliameti juures just rinnamärgid ja uhkus “miis läts kodo, saie ka kindralliks. Miis käve uma uhkõ tarrõ pitteh kõik on tähet rinnah, naanegi inämb tahas tunda. Miis kai hinnäst ümbre ja zõõri uhkõ küll joo oll”¹⁴⁸ Sohbergi “Talumehest ja puuvaimust” on mõjutatud see, et mõningates juttudes tuleb kindraliks saamiseks kolm päeva kroonut teenida. Sellisel juhul peab imeolend soovijale andma ka tarkust, mille abil see aumärgid välja teenida saab.¹⁴⁹ Kuid kindralistaatus võib olla lihtsalt mõisnikuks saamisega kaasas käiv hüve, näiteks Jaan Sandra jutus: “Minti varetsahe, koh naane mehele kõigõ kalliba kindralli rõiva sälgä pand, nii et mehekene hinnäst inäp tundaki taha-as, kui suurõst serklast uhkõ kindralli olõmine tälle vasta paistu.”¹⁵⁰

Kuningaametis on samuti rikkusel oluline roll: “mõisnik ei olõ suur asi, kunikas um timäst pallõ ülemb, kui maa kuninkas saasi ja mull suur riik olõsi ja kõik liinad ja liinah rahvas ja mull hinne elämise jaos peris kullast loss ja klaasitsõ ussõdki iih ja hõpõnõ uibu aid ümbre minu lossi”¹⁵¹, kuid olulisem on uhkus: “Lõpmata hulk alamaid pidanud ta tegemise ja nõudmise all värisema ja kummardama.”¹⁵² Nagu korduvalt mainitud, on mitmetes eesti juttudes kuningaks saamine juba liiga suur soov, mis toob kaasa karistuse. Samuti on kuningaেলuga kaasnevad hüved vaid harva pikemalt kirjeldatud.

Uusi soove tekitavad mõnikord raskused eelmises sotsiaalses positsioonis. Neid raskusi ei rõhuta küll iga jutustaja, tavalisem on lihtsalt uhkusevaimu esiletoomine. Kui sellised elemendid on välja toodud, on need aga väga huvitavad. Nii on kuningaametis raske, sest kroon rõhub (“ma mitte inäp kavvamba aigu, sedä rasehet kuld kruoni kanda ei jõvva”¹⁵³), kuningaamet nõuab keerulisi oskusi (“Munõ päävä pärast naasel jäl hädä tüüd veiga pallõ kõkõ sugumatsi kirotamisi ja rehkendämisi”¹⁵⁴) või siis sõdade pärast (“No sai aasta kuningriiki valitseda, tuli vaenlase vägi, piiras pealinna sisse, jälle oli palju vaeva”¹⁵⁵).

Mees võib kuningametis isegi osav olla, aga tema naine, kelle soov see kõrge

¹⁴⁸ H III 30, 813/20 (13) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1902).

¹⁴⁹ H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller (1903); E 39127/31 < Tallinn – Jaan Keller < Eduard Paarts (1899).

¹⁵⁰ H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903).

¹⁵¹ H II 71, 319/27 (7) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1903).

¹⁵² E 10842/3 (1) < Põlva < Oudova, Strjakovo as – Jakob Tamm (1894).

¹⁵³ H II 63 546/60 (5) < Setu, Saatse v – Jaan Sandra < Sergei Petrovits (1900).

¹⁵⁴ ERA II 267 370/6 (1) < Setu, Vilo v – Maria Ilvik < Natalja Saar (1939).

¹⁵⁵ ERA II 54, 406/9 (469) < Tartu-Maarja, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson (1932).

positsioon algselt oli, ei saa hakkama: “Nii elanud endine sauna mees’, kui kuningas’ kunagi, oma prouaga ilusas’ kuninglikus’ lossis ja valitsenud oma riigi üle. Kuningas’ ise olnud hästi mõistlik, kuid naene olnud väga vali. Alati tapelnud oma alamatega, et nad hoolsad ei olla.”¹⁵⁶

Kuid ka mõisnikuamet on mõnes jutus liiga suuri nõudmisi esitav: “Aga siis oli aasta pidas mõisat ja teine sügise pidi mehi andma kroonule- ja moonamehi ja kupjad pidi pidama. Noh aasta oli ja ei tahtnudki enam, et raske.”¹⁵⁷ Mõisnikuameti raskused panevad soovima uut sotsiaalset positsiooni: “Oli ta ühe paha mõisnik olnud, siis läks see elu tal ka liig halvaks ja igapäiseks.”¹⁵⁸

Sohbergi “Talumehe ja puuvaimu” mõjul on rahvalikesse variantidesse jõudnud kõvera tee tegemise motiiv, mis teeb vallavanema või kohtuametniku elu raskeks, näiteks: “siis kui ta vallavanem oli, siis ärra nõudis, et saaks üks tee tehtud ja vallavanem pidi juhtima. Aga vallavanem arvas, et siit saab parem ja tegi teisest kohast. No ärra laskis mõisa kutsuda, – miks sa sealt tegid? – ja laskis kuuskümmend kepilööki anda, et miks omavoli pruukis”¹⁵⁹ ja “Kohtumehe põlves sai tema mõisasaksa käest käsu ühte ilusat otset sillateed teha laska. Ta laskis küll tee teha, aga see sai kõver ja selle eest sai tema mõisas herra käest hea kere täie vitsu.”¹⁶⁰ Tee asemel võivad varianditi peategelase elu keeruliseks teha ka metsasihid: “Saunamees sai kohtumeheks. Ameti ajal ajas ta metsa sihid viltu ja sai sellepärast tubli opmani mao täie./.../ Mehel ka ei meeldinud enam kohtumehe ammet, et peksa sai”¹⁶¹

Nii on ATU 555s esitatud soovid kooskõlas reaalsete sotsiaallajalooliste tingimustega – soovitakse paremaid elutingimusi ja tootmisvahendeid, mõnikord ka teiste austust. Peategelane, kes selliseid soove esitab, on enamasti madalal sotsiaalsel positsioonil ning selles mõttes on tema soovid mõistetavad. Varianditi on põhjendatavad ka soovid kõrgema sotsiaalse positsiooni järele, sest eelmine amet on liiga raske olnud. Liiga suur soov on enamasti jumalaks saamine, kuid mõnikord ka kuningastaatus. Mõisnikuks saamine on enamasti põhjendatud soov ning pakub huvitava pildi sellest, millisena 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse jutustaja tajus mõisniku maailma. Piir liiga suurte ja mõistlike soovide vahel on varianditi erinev.

¹⁵⁶ E, 12590/602 (6) < Helme – J. Karu < Ann Rebane (1894).

¹⁵⁷ ERA II 54, 406/9 (469) < Tartu-Maarja, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson (1932).

¹⁵⁸ H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889).

¹⁵⁹ ERA II 54, 406/9 (469) < Tartu-Maarja, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson (1932).

¹⁶⁰ H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889).

¹⁶¹ H II 50, 579/81 (1) < Torma, Lohusuu v – Samuel Sommer < Mai Krass (1895).

4.8. Eetika

Kui mõningates lugudes on uued soovid psühholoogiliselt põhjendatud, tulenedes raskustest eelmises sotsiaalses positsioonis, siis tavalisem on see, et aina suurenevate tahtmiste aluseks on põhjendamatu uhkuse tagaajamine. Olenevalt sellest, milline soov osutub juba liiga suureks, saab teha järeldusi jutustajate moraalsete arusaamade kohta.

On lugusid, kus peategelane lähebki otseselt midagi soovima, nt “Miis oll kuulda saanu, et timä tare mant kolm versta maad koh kasvi üts suur saarõ puu, siäl puu all oll elänu üts vana miis, kiä kõiki oll avitanu, kell midägi viisi oll, tuul mehel es saa ka muido midagi kui läts tuud vanna miist”¹⁶² või kus mees oma imepärast puudesaamist seletades kuuleb, et “kui ta seda imelugu järele pärima hakanud, saanud ta kuulda, et see vanamees, kes selle hiiepuu juurika all elab, kõiki soovisi täita võib, kui tema puud maha raiuda ähvardatakse. Saunamehel oli see õnneks, ta läks puu juure ja hakkas kopsima.”¹⁶³ Sellised õnneotsingud on vastuolus muinasjutuloogikaga, kus tavaliselt õnnise peategelase teele satub. Aktiivne soovide täitumise otsimine on pigem muistendlik motiiv, millega kaasneb kõigest ilmajäämine.

Kuigi mõningal juhul muudab imeolend soovija abikaasa nooreks ja nägusaks, on enamasti loos tegu just vanapaariga, kes oma uue sotsiaalse staatuse hüvesid nautida ei saa ning just seepärast jumalikele võimetele mõtlemine hakkab: “Kui kuniga paar suurõh üliilmliseh õnnõh ja munõ aastaga olli elänu, lätsi naa ka muidogi vanõmbas, kuna maailm uma lusti ja rõõmuga inemist inämb ei lõbusta, niigu noorõl elokeväjäl.”¹⁶⁴ Selline põhjendus liiga suurtele ihadele on psühholoogiliselt mõistetavam kui lihtne uhkuse tagaajamine.

Kui loos on karistuseks algse olukorra taastumine, võib see mõjuda abikaasadele erinevalt. Näiteks Jaan Sandra jutus pole mehele endise olukorra taastumine tragöödia, naisele küll: “naane elo otsani õnnetumas jäi, kui kunagi troonilt tõugatu kuninganna.”¹⁶⁵

Abikaasad peavad tegutsema koos, üksteist arvestades, mõjudes teineteisele tasakaalustavalt. Abielumoraali rikkumine on juba omaette karistust väärt. Nii on lugudes, kus naise tõus sotsiaalses hierarhias ei too kaasa midagi mehele, karistust väärt eelkõige naise käitumine. Ühes loos jääbki kuningaprouaks saanud naine see ilmselt kõigest ilma seepärast, et ei soovi oma abikaasaga midagi jagada, vaid pidutseb koos

¹⁶² H III 30, 813/20 (13) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1902).

¹⁶³ H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann (1889).

¹⁶⁴ H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903).

¹⁶⁵ H II 63 546/60 (5) < Setu, Saatse v – Jaan Sandra < Sergei Petrovits (1900).

sõjameestega.¹⁶⁶

Kui soov hakkab põhjustama uhkus, mitte vajadus, võib see olla seotud ka ühiskondlike olude muutumisega, mis ei lase endisel kõrgel staatusel enam nii erilisena paista: “Kui aeg jälle uuendusi toond, hakkand naine mehele jälle peale käima, et mees vähi poole läheks. Naine soovis nüüd mõisa, et teisi talusi on Eestis küll.”¹⁶⁷

Jumalaks ei ole võimalik saada näiteks seepärast, et ei saa olla rohkem kui üks jumal¹⁶⁸. Kala-redaktsioonis tahab naine mõnikord saada merede valitsejaks, kellel on võim ka soovetäitva kala üle. Sellisest soovist kala keeldub, muinasjuttude imeolendid on vabatahtlikud abistajad, keda ei saa oma käsu alla sundida. Kuid ka lihtsalt jumalikud võimupiirid, näiteks oskus ilma käsutada¹⁶⁹, on inimese jaoks saavutamatud.

Paistab, et jutu esimesed soovid on enamike jutustajate arvates üsna mõistlikud. Sellised on soov kõht täis süüa ja oma talus hästi tööd teha. On variante, milles veel mõisnikuks saamine paistab üsna loomuliku ja mõistuspärase soovina, kuid enamasti on oma sotsiaalsest positsioonist kõrgemale tõusmine taunitud. Kohtuametnikuks, vallavanemaks või mõisnikuks saamine on soovid, mida esitatakse uhkuse, mitte vajaduse pärast. Jutustajad rõhutavad selliste soovide esitamise juures soovija uhkust, ahnust ja täitmatust. Muinasjutt võib olla küll soovide täitumise lugu, kuid suhteliselt vanad peategelased ei tohiks ATU 555 järgi sotsiaalsel tasandil tõusta, teha ootamatut karjääri. Veel selgemalt on uhkuse tagaajamine tahtmine kindraliks või kuningaks saada. Kuna jumal on kõige kõrgem valitseja, on jumalaks saamine ka kõige suurema uhkuse ja põhjendamatu soovi esitamise võrdkujuks. See ei pruugi olla kristlik motiiv, jumal on esitatud lihtsalt kõige suuremate võimupiiridega olendina. Nii on ATU 555 konservatiivset moraali kandev muinasjutt, mille põhiideeks on, et inimene peaks hakkama saama selles sotsiaalses positsioonis, kus ta juba on.

Soove saab niisiis jagada kategooriatesse. Esimesed soovid on mõistlikud, tulenedes reaalistest vajadustest. Eesti variantides on sellised soovid küttepuud, leib, vili, kalad, tootmisvahendid ja uus maja. Teised soovid on juba liiga suured, need on ajendatud uhkusest, mitte vajadusest. Ka jutustaja rõhutab nende soovide juures tihti tegelaste halbu iseloomuomadusi, peamiselt uhkust. Suured soovid eesti juttudes on näiteks (kuld)raha, kohtuametnikuks või külavanemaks saamine, mõisnikuamet, kindraliks ja kuningaks saamine. Need soovid on küll liiga suured, kuid nendega ei kaasne veel

¹⁶⁶ S 4204/9 (4) < Setu, Mäe v – Vassili Laaneots < Maria Laaneots (1928).

¹⁶⁷ ERA II 226 282/4 (9) < Keila, Saue v – Uno Kurell < Mart Lessep, Hageri, Kernu v (1939).

¹⁶⁸ H II 27 988/94 (4) < Kodavere, Pala v – Paul Rättsepp (1889).

¹⁶⁹ nt E 45689/94; ERA II 226 282/4 (9) < Keila, Saue v – Uno Kurell < Mart Lessep, Hageri, Kernu v. (1939).

karistust. Tavaliselt on jutus esitatud vähemalt üks liiga suur soov enne lõplikku ja karistusväärset soovi. Nii saab soove jagada kolmikstruktuuri alusel: mõistlik(ud) soov(id) – liiga suur(ed) soov(id) – karistamisväärset suur soov.

4.9. Kaasajastumine: kuldkalakese-skripti võidukäik

Erinevalt muistenditest, mis püsivad elujõulise, kuigi teiseneva žanrina praegugi juturepertuaaris, on muinasjutud aktiivsest käibest taandumas. Siiski on ka viimase viiekümne aasta jooksul kogutud muinasjutte, ATU 555 tüüpi kuuluvatest juttudest kuulub sellesse perioodi kaks teist, millest üks on üsna fragmentaarne, ülejäänud jutuga seostamata jäänud katkise küna mainimine on ilmselt Puškini mõju¹⁷⁰, kuid teine sisaldab huvitavaid kaasaegseid detaile¹⁷¹.

Moodsa tsivilisatsiooni nähtused tungivad narratiivi ilma jutustaja kavatsuseta, ebateadlikult. Jutustajad asendavad vanemad kultuuriaspektid, mida nad enam täiesti ei mõista, uutega. Tihti moderniseeritakse muinasjutte seepärast, et inimesed soovivad jätkata neisse uskumist, mitte seepärast, et inimesed neisse enam ei usuks. Uuemad elemendid aitavad kaasa ka juttude ratsionaliseerumisele, näiteks võlupeegli võib asendada teleskoobiga, kummalised seiklused võivad osutuda lihtsalt unenäoks, eluvesi tervislikuks mineraalveeks. (Röhrich 1991: 170–176)

Lugu, mille 1980. aastal rääkis Aleksandra Padumäe, on pigem juttude ratsionaliseerumise kui ebateadliku uuemate kultuurielementide lisamise näide. Räpina naine lisab jutule kommentaariks: “Ma lastele aja neid muinasjutte.”¹⁷² Narratiivis on mitmeid kaasaegseid elemente, mis moodustavad terviku. Arvata, et need on sinna ilmunud ebateadlikult, oleks jutustaja loova rolli alahindamine. Pigem on Aleksandra pidanud vajalikuks juttu kaasajastada, et lapsed, kellele ta seda räägib, loo ideest aru saaksid. Olgu siinkohal lisatud ka tekst tervikuna:

Elas vanaema väikse pojakesega. Neil ei olnud midagi süia. Poja võttis õngõvaba selga ja läks jõe äärde kalu püüdma, et oleks millega endid toita. Istus, istus, ja vaata tuligi kuldkala õnge otsa. Kuldkala hakkas paluma: “Lase mind vette tagasi. Ma toon sulle ühe väikse karbikese.” Pojakõnõ laskiski kuldkala vette tagasi. Kuldkala tõigi karbikese pojale. Ta ütles: “Mida sa tahad seda sa saad tolle karbikese käest.” Poiss hakkas proovima karbikeist. Pani ühest käest teise ja ütles: “Karbikene, karbikene, anna mulle süia!”

¹⁷⁰ RKM II 156 571/3 (26) < Tori – Pille Kippar < Liisa Kümmel (1963).

¹⁷¹ RKM II 348 192/4 (5) < Räpina < Setu – Erna Tampere < Aleksandra Padumäe (1980).

¹⁷² RKM II 348 192/4 (5) < Räpina < Setu – Erna Tampere < Aleksandra Padumäe (1980).

Ja näe korraga oli kõik laud vanaema majas toitu täis. Ja pärast tahtis joba uusi riideid. Siis pani karbikest ühest käest teise ja palus: “Karbike, karbike, anna uusi riideid!” Ja näe uued riided juba varnas. Siis vanaemaga rääkisid, et meil on väga vana maja, küsime uue maja. ja vaatavad hoovi pääle, uus ilus maja ongi õues. Nüüd oleks vaja autut. Ja palus ikka karbikese käest, et anna autu. Ja näe autu seisab uue maja juures. Uus ilus žiguli. Sis võttis poeg vanaema ka peale ja sõitsid. Ja pärast mõtles poeg, et oleks vaja viina ka pääle paluda. Paluski karbikeselt. Ja saigi kasti viina ka pääle. “Ah joon ühe pudeli ära, sis on parem sõita,” mõtles poeg. Jõi pudeli ära. Sõitis, sõitis kuni sõitis silla päält alla jõkke ja uppuski ära. Läks auto ja karbikene ja kõik.¹⁷³

Loos on nii selliseid soove, mis on jututüübile üsna üldomased (riided, uus maja) kui ka kaasaegsete ihade peegeldusi. Õnnetuse toovad kaasa just viimased – auto ja viin. Loos on mitmeid ebatüüpilisi elemente: selles on lapspeategelane, soove täidab imeolendi annetatud võluvahend ja karistus tuleneb otseselt soovitu väärkasutusest, mitte imeolendi arvates mõistlike piiride ületamisest. Täiesti ajastuomane on automargi nimetamine. Olenemata kaasajastunud elementidest on siiski tegu selgelt ATU 555ga, mida näitab kuldkalakese-motiiv, suurenevate soovide rida ja lõpus kõigest ilma jäämine. Jutu klassikalisele moraalile – “ära soovi liiga paljut” – lisandub alkoholikriitika, muutes taaskord ATU 555 hoiatusjutuks.

Kuid lugu võib tõlgendada moraalijutu kõrval ka humoorika loo, omamoodi paroodiana. Paneb vähemalt praeguses kontekstis viina ja Žiguli mainimine muigama. Muinasjuturaamatute sisuga kursis olev kuulaja ootab ilmselt klassikalist narratiivi vanapaari jumalaks saamise soovist. Üllatav ja ootusi pettev arendus töötab omamoodi puändina, virgutades kuulaja tähelepanu.

Seda, et ATU 555 õnnetu lõpp ongi isemoodi puänt muinasjuttude üldises kontekstis, on tähele pannud ka Risto Järv (2008: 133). Parodeeritud muinasjutud mõjuvadki alguses traditsiooniliste juttudena, alles lõpus toimub ootamatu mittemuinasjutulik pööre ehk puänt. (Järv 2008: 127)

ATU 555 ja ATU 750 on juba traditsioonilise muinasjutužanri seas naljandilaadse süžeeaga. Üksikud vanapaarid on sagedamini naljandite kui muinasjuttude tegelased. Abielusuhted on sage naljanditeema, naljanditüübid ATU 1350–1439 kirjeldavad abielus ette tulevaid naljakaid juhusid. Nii on võimuka kalamehe naine üsna sarnane naljandis kujutatud mehega: “Kord olnud ühes talus väga kuri ja tige perenaine, kes

¹⁷³ RKM II 348 192/4 (5) < Räpina < Setu – Erna Tampere < Aleksandra Padumäe (1980).

ühtepuhku pererahvaga tapelnud. Küll olnud ka peremees kannatlik ja järeleandja inimene, aga siiski läinud tal viimaks naese sõim, mõnikord ka hoobid läilaks.”¹⁷⁴ Naljandites pilgatakse abielunaiste kurjust, laiskust ja liiga suuri soove, aga ka meeste nõrkust oma kurjale naisele vastu astumisel (Tedre 1965: 75). Nagu tüübis ATU 555, on ka naljandites pilgatud abielupaar kujutatud enamasti kahekesi tegutsevana, lapsi kas pole või pole nad selle loo kontekstis olulised.

Naljandite peamised kompositsioonivõtted on vastandamine ja dialoog, millest sünnivad sõna- ja situatsioonikoomika (Tedre 1965a: 75). Ka “Muinasjutus kalamehest ja ta naisest” on peamiseks võtteks vastandamine ning tegevusest olulisem on dialoog (soovija ja imeolendi vahel, aga ka kodus abikaasade vahel), kirjeldavaid osi on vähem. Muidugi on samad kompositsioonivõtted omased ka muinasjuttudele laiemalt, kuid just ATU 555s on vastandatud kahe abikaasa iseloomusid – tavalisem on disharmonia kahe perekonna vahel (tasu-ja-karistus-muinasjuttudes), abieluga lõppevates muinasjuttudes õdede-vendade või kosilaste vahel. Peategelase sünni- ja kasvukeskkond võib olla problemaatiline, kuid tema loodud peres peaks valitsema harmoonia. Seda õnne ja harmooniat ongi ju muinasjuttude noored kangelased loo alguses otsima läinud, abielu sümboliseeribki muinasjuttude õnnelikku lõppu.

ATU 555 ja ATU 750 on mõju avaldanud kuldkalakese-motiiviga naljadele (Järv 2008: 133), need on ühed populaarsemad muinasjutunaljad. Muinasjutunali on traditsiooniliste muinasjutukangelastega humoorikas lühinarratiiv (Järv 2008: 117) Kuldkalanalju on Järve analüüsitud internetiportaali Delfi naljalehe muinasjutunaljade korpuses muinasjutunaljadest kõige rohkem. (Samas: 133) Kuid ei oluline pole kuldkala kui muinasjututegelane, vaid skript “kolm imelist soovi”, milles kuldkala on lihtsalt soovide täitumise vahendajaks. Kuldkalakesega ja soovide täitumisega naljad on ülejäänud korpusest vähem seksuaalsuse ja genitaalidega seotud. Rohkem on aga etnilist ja päevakajalist huumorit. (Samas: 134)

Siiski on tähelepanuväärne, et idee kalast, kes soove täidab, on žanrimuutuse läbiteinuna kultuuris endiselt aktuaalne. Žanrid, mis on kultuuris rohkem esil, muudavad teised žanrid endataoliseks. Nii on kaasaegsetes muistenditeski anekdootlikke elemente. Moraali rõhutav pikk meelelahutusliku iseloomuga lugu ei ole kaasaegses kultuuris enam žanriliselt aktuaalne. Anekdoot kui lühike meelelahutusžanr on aga väga elujõuline. Teemad, mis on tüübis ATU 555 esil, on omamoodi aktuaalsed ka praegu. Ikka soovivad inimesed kättesaamatut ja unistavad imeolendist, kes selliseid

¹⁷⁴ E 42347/9 < Tarvastu, Vooru v - August Anderson (1901).

soove täita suudab. Lihtsalt soovid on kaasajastunud¹⁷⁵. Ja kuldkalakesega anekdootide puánt on ikkagi sarnane eeskujuks olnud muinasjututüübi lõpplahendusega: inimene, kes saavutab kokkupuute üleloomuliku soovitäitjaga, ei suuda siiski soovida midagi sellist, mis tagaks püsiva õnne.

Anekdoodižanri liikunud kuldkalamotiiv annab kaasajal samasuguse võimaluse märgata, et liiga suured soovid ei too kaasa midagi head, näiteks järgmises anekdoodis: “Püüdnud siis mees välja kuldkalakese. See jälle paluma, las vette, täidan sinu kolm soovi. Mehel soovid: et oleks ilmatu rikas, et oleks maailmakuulus ja et oleks ilus naine. Hommikul äratab voodiserval meest piltilus naine: “Kallis Ferdinand, ärka üles, me peame kohe Sarajevosse sõitma.””¹⁷⁶ Liiga ambitsioonikad soovid toovad kaasa õnnetuse, näitab kuldkalakese-lugu. Kuid selliste soovide läbimõtlemine ja narratiivsel kujul väljendamine on psühholoogiliselt oluline ning väljendub ikka erinevate folkloorižanrite kaudu.

¹⁷⁵ “Tahaks endale maja Vahemere ääres, viis milli pangaarvele ja suurte tissidega naist. See on siis mu esimene soov...” (Caramba, 28.04.2005 16:00, viidatud Järv 2008: 134 järgi)

¹⁷⁶ Atony 11.09.2000 14:27. Delfi naljad. Must huumor. <http://publik.delfi.ee/jokes/index.php?id=736761&categoryID=> (vaadatud 19.04.2010)

Kokkuvõte

Imemuinasjutud on karjäärijutud kangelase sotsiaalsest tõusust ja üldisemalt soovide täitumise lood. “Muinasjutt kalamehest ja ta naisest” sisaldab alguses mõlemat imemuinasjutule omast tunnust, olles nii soovide täitumise kui tõusvas joones kulgeva karjääri lugu. Kuid jutu lõpp tühistab senised soovid. Jututüübi ATU 555 sündmustik võimaldab žanri määramiseks mitmeid võimalusi. Selles võib näha eri žanride, näiteks muistendi, legendilise loo või vormelmuinasjutu laadi. Tüübi põhisüžeeks on aga siiski imemuinasjutt ning enamasti aktiveerub see ka esituslikes kontekstides imemuinasjutuna. Loo keskne element on soove täitev imeolend, kes sellisena pole kunagi rahvausundisse kuulunud. Soove täitev olend ning tõusev soovide rida on jututüübi põhiosaks. Uurijakategooriana pean õigustatuks seda tüüpi süžee käsitlemist just imemuinasjutuna, arvestades konkreetsete variantide analüüsil ka teiste žanride mõju.

ATU 555 on peaaegu ülemaailmse levikuga süžee, vastavalt piirkonnale varieeruvad aga soovide täitja, peategelased ning soovid. Kalamehe ja kalakesega teisend on Loode-Euroopa algupära. Tuntum kirjanduslik variant on vendade Grimmide “Muinasjutt kalamehest ja kalakesest” (1812). See omakorda on koos vene rahvajutuga andnud ainet Puškini värssmuinasjutuks “Muinasjutt kalamehest ja kalakesest” (1835). Eestis on Kreutzwald ATU 555 soovitäitjana esitanud vähki ja see lokaalkoloriitsete elementidega lugu ilmus pealkirjaga “Vägev vähk ja täitmatu naine” (1866). Eesti rahvalikule muinasjutuainesele on otsest mõju avaldanud Puškini ja Kreutzwaldi kirjanduslikud töötlust sellest tüübist, aga ka Eiseni ja Sohbergi rahvaraamatutes ilmunud lood ning mõningal määral ka kooliõpikutes ja teistes muinasjutuväljaannetes ilmunud jutud.

Eesti Rahvaluule Arhiivis on 58 muinasjuttu, mis kas kuuluvad tüüpi ATU 555 või milles on mõni sellele tüübile omane element. Loo dominantalaks on Setumaa, kust on kogutud pea pooled teisenditest. Setumaalt on kogutud peamiselt kala- ja puuredaktsiooni kuuluvaid variante. Mujal Eestis on populaarsem olnud Kreutzwaldist mõjutatud vähi-redaktsioon, kuid ka esinevad sellised lood, kus soove täidab puu. ATU 555 liitub harva teiste jututüüpidega. Kõige pikemad ja värvikamad ERA teisendid on Jaan Sandra üleskirjutused, nende puhul peab aga arvestama, et Sandra on eripärane koguja, kes ei pruukinud olla kuigi esitustruu. Mõne jutustaja jaoks on muinasjututüüp ATU 555 andnud võimalusi (tekke)muistendliku või legendilise loo arendamiseks, kuid enamasti on seda lugu räägitud imemuinasjutuna.

Töö eesmärgiks oli saada ülevaade soovidest ja eetikast, mis muinasjututüübi ATU 555 ERA variantides peegelduvad. Paljud loos esitatud soovid on tähtsad pigem jutu loogilise arenduse jaoks, neis ei tule selgelt esile konkreetne sotsiaalmajanduslik taust. Nii ei saa sellest, et puuraiuja soovib puid ning kalamees kalu, teha järeldust, et jutustamiskeskkonnas oligi peamine puudus just puudest või kaladest. Samuti on osa muinasjuttudes esitatud soove tõenäoliselt pärit kirjandusest. Sellised soovid annavad pildi sellest, millised kirjanduslikud eeskujud on jutustajat mõjutanud ja millised motiivid huvitavamad tundunud. Kirjandusmõjulised motiivid ei pruugi aga näidata, missugused konkreetset jutustaja igapäevaelustki tuttavad soovid, ihad ja vajadused on juttu projitseeritud.

Tüübis ATU 555 esitatud soove võib jagada kolme kategooriasse: mõistlikud, liiga suured ja karistusväärselt suured soovid. Loo esimesed soovid tulenevad jutuloogikast, aga ka tõelistest vajadustest. Peategelased on enamasti madala sotsiaalse staatusega ja vanad. Nad soovivad paremaid töövahendeid, näiteks tervet küna või pesukurikat. Puid soovitakse seepärast, et küte on otsas ja on väga külm, süüa seetõttu, et kodus pole piisavalt toitu. Lisaks kaladele küsitakse imeolendilt leiba, vilja või jahu. Juba nende lihtsate toiduainete olemasolu tähendaks taluperele suurt rikkust. Pikemalt väljaarendatud toidusoove on harva ning need on kirjanduslike eeskujudega. Soovitakse ka uut maja, mille juures on oluline talu tähendus tootmisüksusena ning vilja täis aidad, mitte uue kodu mugavus ja ilu. Uue maja küsimine on enamasti selline soov, mille juures jutustaja ei rõhuta soovija uhkust ja täitmatust. Esimesed soovid, mis tulenevad reaalsest vajadusest, on mõistlikud ja ei vaja põhjendamist.

Järgnevad soovid, milles ilmnevad soovija taunimisväärsed iseloomujooned. Varianditi on põhjendatavad ka soovid kõrgema sotsiaalse positsiooni järele, sest eelmine amet on liiga raske olnud. Liigne uhkus on näiteks (kuld)raha küsimise aluseks, kuid enamasti on liiga suured soovid seotud sotsiaalse tõusuga. Näiteks soovib peategelane või tema naine saada külavanemaks või kohtuametnikuks ja mõisnikuks. Mõisnikuametit on tihti ka pisut kirjeldatud, selle sotsiaalse positsiooni eelisteks on see, et ei pea enam tööd tegema, saab rikkalt ja mugavalt elada ning oma võimu kasutada. Mõnes jutus soovib meespeategelane kindraliks saada, selle ameti eeliseks on aumärkide rohkus ja suurenenud võimupiirid. Ka kuningaks saamine tähendab lihtsalt suuremaid rikkusi ja laienenud võimupiire. Mitmetes eesti variantides on kuningaks saamine liiga suur soov, mille eest peategelased karistada saavad.

Mõned jutustajad on uusi soove põhjendatud, kirjeldades raskusi eelmises sotsiaalses

positsioonis. Tavalisem on aga see, et aina suurenevate tahtmiste aluseks on uhkus. Olenevalt sellest, milline soov osutub juba liiga suureks, saab teha järeldusi jutustajate moraalsete arusaamade kohta. Näiteks rõhutavad mõned lood eelkõige harmooniliste abielusuhete tähtsust. Jumalaks saamise võimatuse taga on mõnel juhul kristlik moraal. Enamasti avaldub lugudes konservatiivne moraal, et elutingimuste paranemise soovimine on õigustatud, kuid sotsiaalne tõus tuleneb liigsest uhkusest. Loo esimesed soovid on mõistlikud, tulenedes reaalsest vajadusest. Järgnevad soovid on juba liiga suured, need on ajendatud uhkusest, mitte vajadusest. Vähemalt üks peategelase uhkusest ajendatud soov ka täitub, enne kui ta esitab karistusväärselt suure soovi. Nii jagunevadki soovid kolme gruppi: mõistlikud ja ebamõistlikud soovid ning karistusväärselt suur soov.

20. sajandi teisel poolel kogutud muinasjuttudes tüübist ATU 555 on soovi täitjaks kala. Praegusel ajal on lood kohtumisest soove täitva kalakesega ning võimetusest midagi mõistlikku soovida liikunud aga anekdoodižanri. Kuldkalaanekdoodid on ühed populaarsemad muinasjutunaljad.

Summary

The Wishes Represented in Tale Type ATU 555 Fisher and His Wife

The aim of this thesis is to analyze and discuss the folktales belonging in the tale type ATU 555. Thesis is based on 58 tales of the collections of Estonian Folklore Archives. The main question is how the social, economical and historical conditions of the storytellers are represented in the context of folk tale, to be more exact – in what amount are the wishes of the protagonist comparable to the needs and desires of the storyteller. Not only socio-historical needs, but also moral tendencies are to be discussed. As the tale type ATU 555 has some qualities that make its genre ambivalent, I also focus on the question of genre of this tale type. As the oral folk tales have developed in dialogue with literary sources, some comparisons with well-known literary fairy tales are to be made. To give the main motifs of the tale a wider context, the genre of fairy tale jokes is also briefly analyzed.

To summarize the main conclusions, I start with the question of genre. Although genre and type are not concepts of the same category, I find it helpful for scholars to categorize stories with the same main plot in a same type. Although ATU 555 has some elements that make it comparable to clock tales, religious tales or even legends, the plot of the story is clearly a tale of magic. Most variants of the story also represent it as a tale of magic, but some variants of the tale have the elements typical of other genres as well.

More than a half of the stories of the type ATU 555 collected Estonian Folklore Archives have some influences from printed texts. However, influences of printed texts are common in the genre of folk tales and they are to be considered, but they do not make the texts less valuable in any way.

The wishes of the protagonists are divided in three categories. First wishes are reasonable and are always to be fulfilled. In Estonian texts, such wishes are firewood, fish, bread, flour, better tools and a new house. The other category of wishes consists of desires that are caused by vanity. As wishes that made life better in own social status, are not to be disapproved, desires to belong in higher social status are not seen as reasonable. In Estonian stories such wishes are becoming some kind of civil servant, owning a mansion, becoming general or king. Wish of becoming a king is in some stories considered already too big and is to be punished. The third category consists of a single wish to big – this is usually the desire to become a king, God or have the powers

of a deity.

The reasonable wishes are quite modest and rise of the needs of the peasant. No beauty and comfort are important, simple needs of a wise farmer are represented. The ideas of the life as a rich mansion owner give a vivid picture of how the life of that social class was perceived. The main idea of the tale of the type ATU 555 is that it is not possible to have a successful contact with supernatural and to wish for something that would grant true happiness. This idea is also represented in fairy tale jokes where the protagonist also usually fails to ask something really valuable from a marvelous golden fish.

Allikad

Arhiiviallikad¹⁷⁷

EKS 4°, 4 494/5 (60) < Pilistvere – Hans Gerretz, Pilistvere Sagevere koolmeister (1878). 555?

EKS 4°, 4 495/6 (61) < Pilistvere – Hans Gerretz, Pilistvere Sagevere koolmeister (1878). 555A

H I 7 399/400 (1) < Viljandi – Anton Suurkask < Mäe – Reet Suurkask < [vanem õde] (1932).

H II 19, 76/8 (30) < Tõstamaa khk ja v – Mihkel Kampmann, kooliõpetaja Tõstamaal, “Oma koolilaste abil rahvasuust üles kirjutanud köstriameti kandidaat M. Kampmann”, Valga seminari õpilane, pärastine kooliõpetaja, koolikirjanik ja kirjandusloolane. (1889). 555A

H II 27 988/94 (4) < Kodavere, Pala v – Paul Rättsepp, käsitöoline (1889). 555C

H II 34, 427 (1) < Viru-Nigula, Lahe k, Suurekivi t – Hans Lohk, meditsiiniüliõpilane, pärastine arst ja diplomaat < Leenu Uudam, 67 a v, 31 aastat elanud Kingissepa lähedal, kuulnud umbes 30 aasta eest “Juri kaest” (1892). 555C

H II 47, 553/6 (1) < Tõstamaa, Pootsi v – Jaan Jaagoschmidt (1894). 555A

H II 50, 579/81 (1) < Torma, Lohusuu v – Samuel Sommer < Mai Krass (1895). 555A

H II 63 546/60 (5) < Setu, Saatse v, Samarina k – Jaan Sandra < Sergei Petrovits, Samarina küla, 61-aastane (1900). 555B

H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – Hans Karu < Mart Keller Jõgevalt (1903). 555A

H II 68, 781/3 < Võru l – Osvald Jõgeva (1904). 555A

H II 70, 4/23 (3) < Setu, Vilo v, Pööni k – Jaan Sandra < Temme Petrovits (1903). 555A

H II 71, 319/27 (7) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1903). 562+1045+1130+555 vrd

H III 19, 164/8 (6) < Tõstamaa, Pootsi v – Gustav Anniko, kooliõpetaja (1894). 555C

H III 26, 725/32 < Kroonlinn – Jaan Keller (1895). 555C

H III 30, 813/20 (13) < Vastseliina – Jaan Jakobson (1902). 555A

H III 6, 421/32 (1) < Tarvastu khk ja v, Tüma t – Jaan, Johan ja Andres Viira (viimane 12 a), vennad (1890). 555C

E 10842/3 (1) < Põlva < Oudova, Strjakovo as – Jakob Tamm (1894). 555A

¹⁷⁷ Arhiiviviitele on võimalusel lisatud täiendused koguja ja jutustaja kohta, seejärel redaktsioonid (vastavalt soovitajale: A – puu, B – kala, C – vähk) ja kontaminatsioonid.

- E 11661/6 (7) < Tõstamaa, Pootsi v – Jakob Weltmann, kooliõpetaja (1894). 555C
- E 12074/8 (1) < Kingissepp, Simititsa as < Kuusalu – Madis Odenberg (1894). 555A
- E 12590/602 (6) < Helme – Jaan Karu < Ann Rebane (1894). 555C
- E 13007/9 (1) < Pärnu-Jaagupi, Pööravere k. – Madis Reimann, kooliõpetaja, vallakirjutaja (1894). 555A
- E 21505/6 (9) < Rõuge – Märt Siipsen (1895). 555 vrd?+564?+md?
- E 2186/92 (81) < Risti, Nõva v – Juhan Holts (1892). 555B
- E 23753/9 < Pilistvere, Kõo v – Jaan Keller (1896). 555C
- E 24767/72 (2) < Kõpu, Kihu – J. Koord (1896). 555 vrd
- E 35011/4 (10) < Kadrina, Hõbeda v < Constantin Kivi < Väike-Maarja, Kaarma (1897). 555A
- E 35233/5 (4) < Kadrina, Tõdva-Kõnnu ms – Joh. Schneider < M. Reimann, 25 a. (1897). 555C
- E 39127/31 < Tallinn – Jaan Keller < Eduard Paarts (1899). 555A
- E 45689/94. 513B+675+570+555 vrd
- E 53234 < Kursi, Puurmani v, Tõrve k, Ausi m – Hilda Korp, Tõrve algkooli õpilane < Liisa Kuskler (1923). 555C
- S 107842/55 (38) < Setu, Vilo v, Lõtina k – Anna Oinas-Tammeorg, neiu põlves Anna Relli < Odö Hunt (1935). 555B
- S 113043/52 (17) < Setu, Vilo v, Truba k – Paul Külaniit < Aleksei Nurm, sünd. 7. apr 1915, poissmees, elab emaga (1935). 555A
- S 113660/75 (1) < Setu, Vilo v, Truba k – Paul Külaniit < Vassili Ilvik, sünd. 23. mai 1881 rikka talumehe pojana, elanud üsna hästi, võtnud ka rikka naise (1935). 555B
- S 119888/916 (1) < Setu, Vilo v, Saputje k – Anna Oinas-Tammeorg, neiu põlves Anna Relli < Maria Taptal, sünd 1869 (1935). 555?675?+303
- S 22159/62 (6) < Setu, Vilo v, Mitkovitsi-Sagorje k – Aleks Põhi < Vassili Karulaan, sünd 1889, Olohova k, Vilo v (1930). 555B+1537
- S 28643/56 (4) < Setu, Mäe v, Võõpsu k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, sünd. 1862. a Järvesuu v, Võõparsova k < Mäe v, Varesmäe k (1930). 513B+555
- S 34927/46 (17) < Setu, Mäe v, Võõpsu k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, sünd. 1862. a Järvesuu v, Võõparsova k < Mäe v, Varesmäe k (1932). 555 vrd
- S 37100/16 (6) < Setu, Mäe v, Võõpsu k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, sünd. 1862. a Järvesuu v, Võõparsova k < Mäe v, Varesmäe k (1932). 555A+531
- S 4204/9 (4) < Setu, Mäe v, Selise k – Vassili Laaneots < Maria Laaneots, rahvalaulik,

- sünd 1887. a (1928). 555B
- S 44614/35 (1) < Setu, Vilo v, Molnika k – Viktor Ruusamägi < Ustā Lohk, rahvalaulik (1932). 555B
- S 5870/7 (17) < Setu, Vilo v, Molnika k – Viktor Ruusamägi < Maria Laanetalu (1928). 555B
- S 64098/104 (46) < Setu, Vilo v, Saputje k – Anna Tammeorg, novembrikuul < Maria Taptal (1933). 555
- S 84317/26 (22) < Setu, Vilo v, Mäe k – Agrašina Jänessoo, 1934 a. märtsikuul < Nati Jänessoo, rahvalaulik (1934). 555
- S 86400/23 (22) < Setu, Vilo v, Pööni k – J. Tammeorg, 1934. a märtsikuul < Nasta Kõivik, rahvalaulik (1934). 555
- S 86496/508 (28) < Setu, Vilo v, Pööni k – J. Tammeorg, 1934. a märtsikuul < Nasta Kõivik, rahvalaulik (1934). 555
- S 88423/41 (12) < Setu, Vilo v, Olohkova k – Grigori Karulaan, märtsikuul < Anton Täht, rahvalaulik, “jutud mujalt kuulnud” (1934). 555
- S 90690/3 (5) < Setu, Vilo v, Saputje k – Anna Tammeorg, Vilo v, Mitkovitsi-Sagorje k < Grigori Loomik, snd 1872 (1934). 555
- S 92644a/55a (19) < Setu, Mäe v, Mikitamäe k – Nikolai Sõrmus < Sofia Variksoo, rahvalaulik (1934). 555
- S 99813/22 (4a) < Setu, Vilo v, Raakva k – Tatõ Uiboaid, Vilo v, Mäe k < Hõkla Haug, sünd. 25.aug 1896.a, 20-selt mehele Raakva külla Vassili Havvõlõ. Tal 3 tütar, 2 poega (1935). 555B
- ERA II 154, 140/51 (21) < Setu, Vilo v – Anna Tammeorg, elukoht Vilo v, Mitkovitsi-Sagorje k < Vassä Linnaste, sünd. 1872, Labõritsa k, Vilo v (1937). 555B?
- ERA II 210 71/3 (8) < Tõstamaa, Seliste v, Kavaru k, Lambi t – Ariadne Valtenberg, sünd.1923 < Maria Kull, 39a. (1939). 555
- ERA II 226 282/4 (9) < Keila, Saue v – Uno Kurell, sünd 1926, Keila khk, Saue v, Vanamõisa k, Vainu t, Saue algkooli 5. kl. õpilane < Mart Lessep 70 a, Keila khk, Saue v, Vanamõisa k, Põlde t < Hageri, Kernu v. (1939). 555C
- ERA II 267 370/6 (1) < Setu, Vilo v, Truba k, Tsopa t – Maria Ilvik < Natalja Saar 59 a., Setu, Petseri v, Maaslova k (1939). 555B
- ERA II 54, 406/9 (469) < Tartu-Maarja, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, sünd. 1868 a. Alatskivi mõisas Kodavere khk-s moonamehe pojana, praegu Kavastu vanadekodus. 28 eluaastast saadik on ta pime. (1932). 555A

ERA II 58, 315/6 (40) < Märjamaa, Mäe t – Emilie Poom < [vanem õde] (1932) 555A
vrd

RKM II 156 571/3 (26) < Tori, Ore k, Kellame t – Pille Kippar < Liisa Kümmel, 75 a
(1963). 555B

RKM II 348 192/4 (5) < Räpina, Radama k < Setu, Rääptsuva k – Erna Tampere <
Aleksandra Padumäe, 62 a (1980). 555B

Trükis avaldatud allikad

Eisen, Matthias Johann 1895. Tamm ja mees. – Rahvaraamat 5, lugu nr 30, lk 72–74.
(uustrükke teistes allikates: Kampmann, Mihkel 1920. Tamm ja mees. – Eesti
muinasjutud: näideteks kirjandusloo käsitusel. Kirjanduslooline lugemik, 1. jagu.
Tallinn: G. Pihlakas, lk 22–24).

Eisen, Matthias Johann 1895. Vaese mehe õnn. – Rahvaraamat 5, lugu nr 20, lk 45–46.
(uustükk nt Vaese mehe õnn. 1918. – Eesti muinasjutud lastele. Tartu: G. Roht, lk
32–33.)

Eisen, Matthias Johann 1920. Noorema venna õnn. – Eesti ennemuistsed jutud. Tartu:
G. Roht, lk 86–89.

Eisen, Matthias Johann 1926. Eite-taati karudeks. – Eesti imede ilmast. Tartu: Loodus,
lk 211–214. (Vrd Kuidas eit ja taat karuks said. Lasteleht nr 8, 1919, lk 26–27.)

Eisen, Matthias Johann 1926. Sandi vile. – Eesti imede ilmast. Tartu: Loodus, lk 256–
258.

Grimm, Jacob 1960. Muinasjutt kalamehest ja ta naisest. – Muinasjutte. Tallinn: Eesti
Riilik Kirjastus, lk 220–237.

Grimm, Jacob 1993. Muinasjutt kalamehest ja ta naisest. – Muinasjutte I. Tõlkinud
Laine Ronk ja Silvia Tui. Tallinn: Odamees, lk 219–226.

Kallak, Juhan 1946. Lihavõttemuna. – Aabits ja emakeele lugemik algkoolile I õ.-a,
München, lk 178–179.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1866. Helde puuraiuja. – Eestirahva Ennemuistsed
jutud. Rahwa suust korjanud ja üleskirjutanud Friedrich Reinhold Kreutzwald.
Helsingi: Soome Kirjanduse Selts, lk 318–322. (loo uustrükke teistes allikates:
Kampmann, Mihkel 1924. Helde puuraiuja. – Eesti lugemik. III jagu. Tallinn:
Pihlakas, lk 44–49; Kampmaa, Mihkel 1938. Helde puuraiuja. – Eesti lugemik.
Algkooli IV õppeaasta. Tartu: Loodus, lk 60–65; Kampmaa, Mihkel 1926. Helde

- puuraiuja. – Eesti muinasjutud. Koolile ja kodule. Tallinn: Pihlakas, lk 27–31; Nurmik, M jt 1932 Helde puuraiuja. – Elav sõna IV. Algkooli 4. õppeaasta lugemik. Tartu: Kool, lk 13–19.)
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold* 1866. Vägev vähk ja täitmatu naine. – Eestirahwa Ennemuistessed jutud. Rahwa suust korjanud ja üleskirjutanud Friedrich Reinhold Kreutzwald. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts, lk 222–228. (loo uustrukid nt Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1961. Vägev vähk ja täitmatu naine. – Tark mees taskus. Eesti ennemuistseid jutte kirjanike sõnastuses. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 55–63.)
- Kunder, Juhan* 1885. Vaese mehe õnn. – Eesti muinasjutud. (Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused, nr 65) Rakvere: G. Kuhs, lk 138–140 (Teine trükk: Kunder, Juhan 1924. Vaese mehe õnn. – Eesti muinasjutud. (Noorsoo kirjavara, 99), Tartu, Eesti Kirjanduse Seltsi Koolikirjanduse toimkonna kirjastus, lk 126–128.)
- Käis, Johannes* 1933. Lihavõtte-muna, ptk 13. – Esimesed vaod. Emakeele lugemik ja tööraamat 1 õppeaasta sügisest jõuluni.
- Puškin, Aleksander* 1901. Kalamees ja kala. Vene muinasjutt. Pushkini järele A. Ploompuu. – Lasteleht 1901, nr 7, lk 101–104.
- Puškin, Aleksandr* 1902. Muinaslugu kalamehest ja kalast. Puschkini järele vabalt A.H. Liblik. - Sakala lisa 1902, nr. 9, lk 70–71; nr 10, lk 78–80.
- Puškin, Aleksandr* 1905. Muinasjutt kalamehest ja kalast. Pushkini järele Venekeelest P. Talts. Ревель: Tallinna Kubermangu Karskuse Kuratorium.
- Puškin, Aleksandr* 1933. Kalamees ja kala: värss-muinasjutt. Eestindanud A. Ploompuu. Tallinn: Pääsuke.
- Puschkin, Aleksandr* 1937. Muinasjutud. Moskva; Leningrad: Välismaatööliste Kirjastusühisus NSV Liidus.
- Puškin, Aleksander* 1952. Muinasjutt kalamehest ja kalakesest. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, tõlkinud Felix Kotta.
- Sohberg, Martin* 1881. Talumees ja puuvaim. – Kümnes Eesti jututooja. Ennemuistessed jutud maa ja linna noorele rahvale lõbusaks ajaviitaks kirja pannud M. Sohberg. Eesti Rahva-Biblioteek nr. 8. Tartu: Schnakenburg, lk 53–61.
- Väike kullake* 1925. – Muinasjutt Lollardist. Kogu soome muinasjutte. Tallinn: Pääsuke, lk 8–12.
- Willmann, Friedrich Wilhelm* 1975. Joonud Tallopoeg. – Juttud ja tegud, kui ka Monningad Oppetused mis majapiddamisse pärrast tarwis lähtwad, Tallinn:

Perioodika, lk 60–62.

Wöhrmann, Eduard Ludvig 1920. Seenemehikesed. – Eesti rahva muinasjutud. Tartu: Hermann, lk 81–82.

Kirjandus

Aa= *Aarne, Antti* 1918. Estnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen. (FF Communications 25). Hamina: Suomalainen Tiedeakatemia.

Alekan, Katrin 2001. Setu legendilaadsete muinasjuttude ruumisemiootikast. – Klaasmäel. Pro Folkloristica VIII. Toim. Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–27.

Anderson, Walter 1935. “Kalamehe ja tema naise” muinasjutu tšeremissi teisend aastast 1894. – Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad 3. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 11–15.

Annist, August 1966. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad. Tallinn: Eesti Raamat.

Apo, Satu 1995. The Narrative World of Finnish Fairy Tales. Structure, Agency, and Evaluation in Southwest Finnish Folktales. (FF Communications 256). Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Azadovski, Mark 2002. Pushkin and Folklore. – Pushkin: A Collection of Articles and Essays on the Great Russian Poet A. S. Pushkin. University Press of the Pacific, pp 125–130.

ATU = *Antti Aarne, Stith Thompson, Hans-Jörg Uther* 2004. The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction. Part II: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales. (FF Communications 284–285). Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Bascom, William 1984. The Forms of Folklore: Prose Narratives. – Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myth. Ed. by Alan Dundes. Berkeley, Los Angeles, London, pp 5–29.

Bolte, Johannes, Jiri Polivka 1913. Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm. Band 1, nr. 1–60. Leipzig: Dietrich.

Bottigheimer, Ruth 2002. Fairy Godfather: Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Bulang, Tobias* 2004a. Ringerzählung. – Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Hrsg. Kurt Ranke. Berlin; New York: de Gruyter, Band 11, S. 700–702.
- Bulang, Tobias* 2004b. Rundmärchen. – Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Hrsg. Kurt Ranke. Berlin; New York: de Gruyter, Band 11, S. 918–920.
- Burkhart, Dagmar* 2004. Puškin, Aleksandr Sergeevic. – Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Hrsg. Kurt Ranke. Berlin; New York: de Gruyter, Band 11, S. 67–73.
- Dégh, Linda* 2003. Ilu, jõukus ja võim. Naiste karjäärivõimalused rahvajuttudes, muinasjuttudes ja tänapäeva meedias. – Mäetagused, nr 23, lk 9–55.
- Foster, George M* 1965. Peasant Society and the Image of Limited Good. – American Anthropologist, Volume 67, Issue 2, pp 293–315.
- Grass, Günter* 2003. Kammeljas. Tallinn: Tänapäev.
- Haberman, Alice* 1949. Puškini loomingust eesti keeles. – Puškin eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Riiklik Kirjandusmuuseum. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst, lk 28–70.
- Hagu, Paul* 2004. Jaan Sandra jälg eesti kultuuriloos. – Kahrukõrvaga Ivvan. Valimik setu ja Vastseliina muinasjutte Jaan Sandra kirjapanekutest. Koost. ja toim. Paul Hagu, Risto Järv; TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus. Tartu: Tartu Ülikool, lk 5–16.
- Hermann, Karl August* 1898. Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Jurjev : K. A. Hermann.
- Holbek, Bengt* 1987. Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective. (FF Communications 239). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Honko, Lauri* 2000. Thick Corpus and Organic Variation: An Introduction. – Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition. (Studia Fennica Folkloristica 7). (Ed. by Lauri Honko). Helsinki: Finnish Literature Society, pp 3–28.
- Jason, Heda* 1988. Whom Does God Favor: the Wicked or the Righteous? The Reward-and-punishment Fairy Tale. (FF Communications 240). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Järv, Risto* 1999. Vale-Jüri kiusatus. Valekangelasest “Lohetapja” (AT 300) põhjal. – Lohetapja. Pro Folkloristica VI. Toim. Mall Hiimäe, Janika Oras, Kadri Tamm. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 53–69.

- Järv, Risto* 2001. Eesti imemuinasjuttude kangelaste, jutustajate ja kogujate soost – Klaasmäel. Pro Folkloristica VIII. Toim. Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 28–44.
- Järv, Risto* 2004. Jaan Sandra isikupärased muinasjutud. – Kahrukõrvaga Ivvan. Valimik setu ja Vastseliina muinasjutte Jaan Sandra kirjanekutest. Koost. ja toim. Paul Hagu, Risto Järv; TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus. Tartu: Tartu Ülikool, lk 276–287.
- Järv, Risto* 2005a. Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus. (DFUT 7). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Järv, Risto* 2005b. Muinasjutt. – Regivärsist netinaljadeni. Koost Merili Metsvahi, Ülo Valk. Tallinn: Koolibri, lk 49–61.
- Järv, Risto* 2008. Punamütsike ja Punasokike. Muinasjutunaljadest. – Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendusteos Mall Hiimäele. Toim. Eda Kalmre, Ergo-Hart Västriku. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 115–142.
- Järv, Risto* 2009. Eesti imemuinasjuttude antoloogia loomise lugu. – Eesti muinasjutud. Imemuinasjutud. Koost. ja toim. Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 13–24.
- Jääts, Indrek* 1998. Setude etniline identiteet. Studia Ethnologica Tartuensia 1. Toim. Elle Vunder. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kalmre, Eda* 1989. “Tuhkatriinu” (AT 510A) eesti rahvatraditsioonis. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed XII. Tallinn: Eesti Raamat, lk 137–147.
- Kuutma, Kristin* 2005. Matthias Johann Eisen: A Collector and Publisher of Narratives. – Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology: A Reader and Reflexive History. Ed. by Tiiu Jaago, Kristin Kuutma, Tartu: Tartu University Press, pp 79–99.
- Laurimaa, Katri* 1999. Muinasjuttu “Vahetatud naine” (AT 403B) eesti teisendid rahvusvahelises kontekstis. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Lepp, Evelin* 2003. Muinasjutt jutustab: tütarlapsest sirgub naine. – Teekond. Pro Folkloristica X. Toim. Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 111–118.
- Liungman, Waldemar* 1961. Die schwedische Volksmärchen: Herkunft und Geschichte. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde; Band 20. Berlin: Akademie-Verlag.
- Loosme, Ingrid* 1966. 1860.–1870-ndate aastate juturaamat ja selle lugeja. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale IV. Eesti NSV

- Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tartu, lk 58–100.
- Lukin, Boriss* 1977. F. R. Kreutzwaldi muinasjutu kauge ränd. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 88–100.
- Luts, Arved* 2008. Loodusvarud majandamises. – Eesti rahvakultuur. Toim. Ants Viires, Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 107–135.
- Lüthi, Max* 1986. The European Folktale: Form and Nature. Indiana University Press.
- Lüthi, Max* 1987. The Fairytale as Art Form and Portrait of Man. Indiana University Press.
- Propp* 1998 = Пропп, Владимир 1998. Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. Москва: Лабиринт.
- Röhrich, Lutz* 1991. Folktales and Reality. Indiana University Press.
- Rölleke, Heinz* 1984. Fischer und seine Frau. – Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Hrsg. Kurt Ranke. Berlin; New York: de Gruyter, Band 4, S.1232–1240.
- Salve, Kristi, Vaike Sarv* 1987. Setu lauludega muinasjutud. Ars Musicae Popularis 5. Toim Ingrid Rüütel Tallinn: Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Sarv, Vaike* 2000. Setu itkukultuur. Eesti Kirjandusmuuseum, Etnomusikoloogia osakond, Tampereen yliopiston kansanperinteen laitos. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum; Tampere.
- Zunshine, Lisa* 2006. Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel. Columbus: Ohio State University Press.
- Tatar, Maria* 1987. The Hard Facts of the Grimms' Fairy Tales. Princeton: Princeton University Press.
- Tedre, Ülo* 1965a. Eesti rahva, tema keele, rahvaluule ja kirjanduse algupärast ning olemusest. – Eesti kirjanduse ajalugu 1. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 17–36.
- Tedre, Ülo* 1965b. Kirjanduse ja rahvaluule suhtest mõningaid kokkuvõtteid ja uurimisülesandeid. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 650–656.
- Tomkowiak, Ingrid* 1990. Hybris. – Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Hrsg. Kurt Ranke. Berlin; New York: de Gruyter, Band 6, S. 1422–1429.
- Toomeos-Orglaan, Kärri* 2001. Mees- ja naiskangelasest muinasjuttudes “Tuhkatriinu” (AT 510A) ning “Kuningatütar klaasmäel” (AT 530A). — Klaasmäel. Pro

- Folkloristica VIII. Toim Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 219–231.
- Toomeos-Orglaan, Kärri* 2003. “Kinder- und Hausmärchen” eesti imemuinasjuttude allikana. – Teekond. Pro Folkloristica X. Toim. Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 183–196.
- Toomeos-Orglaan, Kärri* 2008. Eesti jutupärimuse ja trükiste vastasmõjust imemuinasjuttudes. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Troska, Gea, Ants Viires* 2008. Söögid ja joogid. – Eesti rahvakultuur. Toim. Ants Viires, Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 264–279.
- Uther, Hans-Jörg* 2008. Illustrations to the Folktale “The Fisherman and His Wife” (KHM 19, ATU 555). – Folklore: Electronic Journal of Folklore, nr 40, pp 7–20.
- Vahtramäe, Ell* 2003a. Muinasjututüüp “Abistaja nimi” (AT 500) Eesti Rahvaluule Arhiivis. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool
- Vahtramäe, Ell* 2003b. Rahvajutud ja raamatujutud. – Pärimus ja tõlgendus. Koost Tiit Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 104–116.
- Valk, Ülo* 2008. Saksad ja varavedajad: eesti muistendite sotsiaalsest orientatsioonist. – Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendusteos Mall Hiimäele. Toim. Eda Kalmre, Ergo-Hart Västriku. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 57–73.
- Vunder, Elle* 2008. Käsitöö. – Eesti rahvakultuur. Toim. Ants Viires, Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 136–167.
- Weber, Eugen* 1981. Fairies and Hard Facts: The Reality of Folktales. – Journal of the History of Ideas, vol 42, nr 1, pp 93–113.

Internetimaterjalid

- Ashliman* 2000-2002 = The Fisherman and His Wife and Other Folktales about Dissatisfaction and Greed Translated and/or Edited by D. L. Ashliman 2000-2002. <http://www.pitt.edu/~dash/type0555.html> (vaadatud 19.04.2010).
- Heiner, Heidi Anne* 2007. The Annotated Fisherman and His Wife. <http://www.surlalunefairytales.com/fishermanwife/> (vaadatud 18.04.2010).